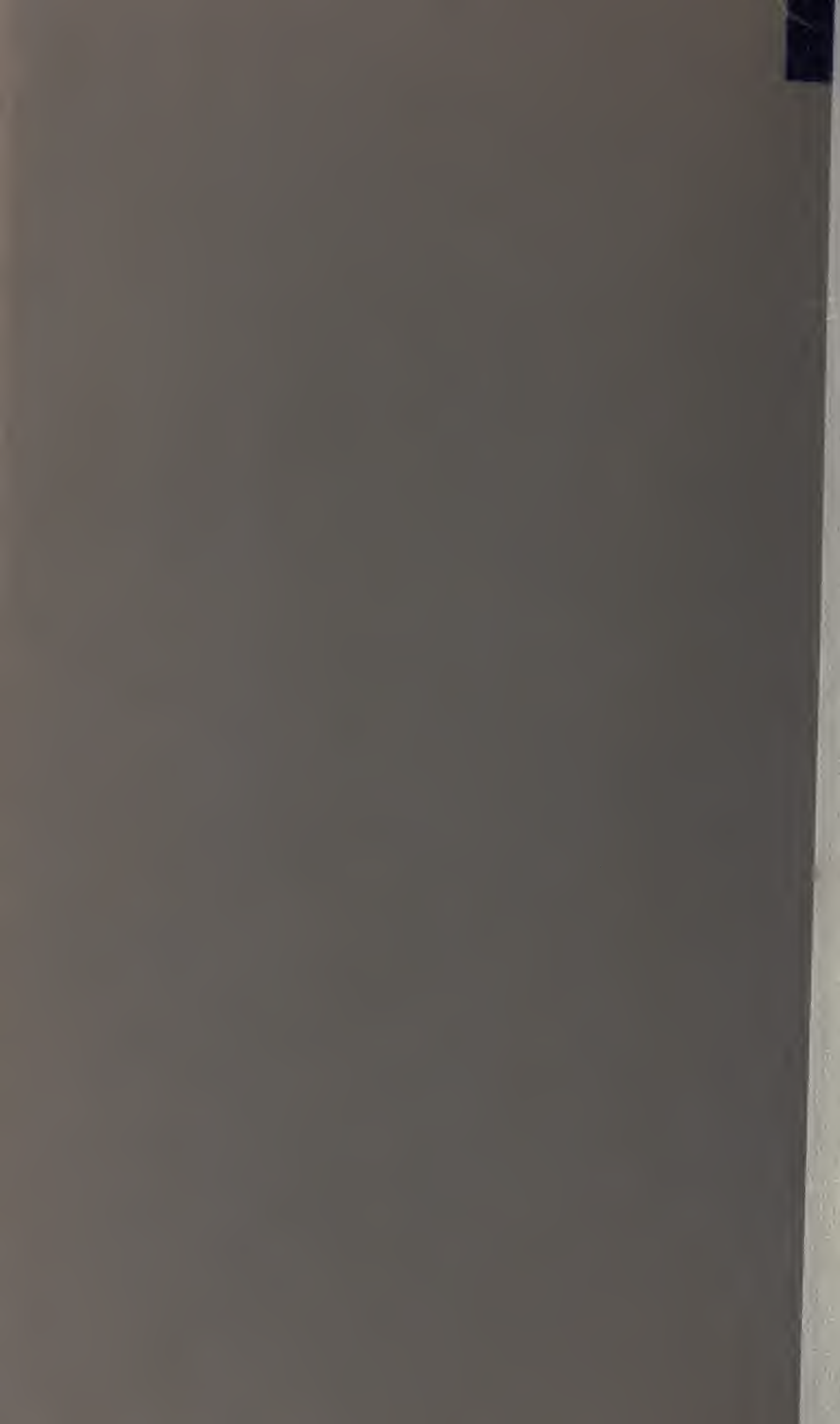

Sāṅkhāyana
Srautasutram

PK
3055
S25
1889
V.3
Pt.1

1898

BIBLIOTHECA INDICA;

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES No. 827.

शाङ्खायनश्रौतसूत्रम् ।

THE ŚRAUTA SŪTRA OF ŚANKHAYANA

EDITED BY

DR. ALFRED HILLEBRANDT,

Professor of Sanskrit in the University of Breslau.

VOL. III.

The Commentary of Varadattasuta Anartīya Adh. IX—XVI.

FASCICULUS I.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY. 57, PARK STREET.

1893.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MESSRS. KEGAN PAUL, TRENCH,
TRÜBNER & CO., LD.

PATERNOSTER HOUSE, CHARING CROSS ROAD, LONDON, W. C. AND
MR. OTTO HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the Fasciculi being out of stock.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Advaita Brahma Siddhi, (Text) Fasc. I—IV @ /6/ each	...	Rs. 1
*Agni Purāna, (Text) Fasc. II—XIV @ /6/ each	...	4
Aitareya Aranyaka of the Rig Veda, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each	...	1
Aṅu Bhāshyam (Text) Fasc. I—II	...	0
Aphorisms of Sāṅḍilya, (English) Fasc. I	...	0
Ashtasāhasrikā Prajñapāramitā, (Text) Fasc. I—VI @ /6/ each	...	2
Aśvavaidyaka, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each	...	1
Avadāna Kalpalatā, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. I—III; Vol. II, Fasc. I @ 1/	...	4
*Bhāmati, (Text) Fasc. II—VIII @ /6/ each	...	2
Brahma Sūtra, (English) Fasc. I	...	0
Bṛihaddevata (Text) Fasc. I—IV @ /6/ each	...	1
*Bṛihadharma Purāna, (Text) Fasc. I—III @ /6/ each	...	1
Bṛihataranyaka Upanishad (English) Fasc. II—III @ /6/ each	...	0
Chaitandya-Chandrodaya Nāṭaka, (Text) Fasc. II—III @ /6/ each	...	0
Chaturvarga Chintamani (Text) Vols. I, Fasc. 3—11; II, 1—25; III, Part I, Fasc. 1—18. Part II, Fasc. 1—9 @ /6/ each	...	22
*Chhāndogya Upanishad, (English) Fasc. II	...	0
Gopatha Brahmana, (Text) Fasc. I—II	...	0
*Hindu Astronomy, (English) Fasc. II—III @ /6/ each	...	0
Kāla Mādhaba, (Text) Fasc. I—IV @ /6/ each	...	1
Kātantra, (Text) Fasc. I—VI @ /12/ each	...	4
Kāthā Sarit Sāgara, (English) Fasc. I—XIV @ /12/ each	...	10
Kūrma Purana, (Text) Fasc. I—IX @ /6/ each	...	3
*Lalita-Vistara, (Text) Fasc. III—VI @ /6/ each	...	1
Ditto (English) Fasc. I—III @ /12/ each	...	2
Madana Pārijāta, (Text) Fasc. I—X @ /6/ each	...	3
Manutikā Sangraha, (Text) Fasc. I—III @ /6/ each	...	1
*Mārkaṇḍeya Purāna, (Text) Fasc. IV—VII @ /6/ each	...	1
Mārkaṇḍeya Purāna, (English) Fasc. I—III @ /12/ each	...	2
*Mīmāṃsā Darśana, (Text) Fasc. III—XIX @ /6/ each	...	6
Nārada Smṛiti, (Text) Fasc. I—III @ /6/	...	1
Nyayavārtika, (Text) Fasc. I	...	0
*Nirukta, (Text) Vol. I, Fasc. 4—6; Vol. II, Fasc. 1—6; Vol. III, Fasc. 1—6; Vol. IV, Fasc. 1—8 @ /6/ each	...	8
*Nītisāra, or The Elements of Polity, By Kāmandaki, (Sans.) Fasc. II—V @ /6/ each	...	1
Nyayabindutika, (Text)	...	0
Nyāya Kusumāñjali Prakarana (Text) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1—2 @ /6/ each	...	3
Parīśiṣṭa Parvan, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each	...	1

अथ नवमोऽध्यायः ।

१.

भाष्यकारगिरां यत्र विनष्टं लेखनादिना ।

अक्षरं तद्दासर्गमा मुञ्जसूतुरकल्पयत् ॥

१. यो ऽयं व्याख्यात ऋत्विग्वरणप्रभृत्युदवसानीयापर्यन्त एषो ऽग्निष्टोमसंज्ञः । स वा एषो ऽग्निष्टोम इत्येवमादिश्रुतेः । प्रथमसोम-
श्चायम् । यो ह वा एतेनानिष्टेत्येवमाद्यर्थवाददर्शनात् । प्रकृतिः ।
चतुःसंस्थो ऽपि । द्वादशाहस्येति द्वादशसुत्यः क्रतुर्द्वादशाहवाच्यः ।
तस्य चायं प्रकृतिः । एकसुत्या एकाहाः । विषुवदादयः । एतेषां
चायं प्रकृतिः । प्रकृतावगतायां विकृतिषु सुखमवगमो भवतीति
प्रकृतिकथनम् ।

२. तस्येत्यग्निष्टोमः परामृश्यते । तस्याग्निष्टोमस्य प्रकृतिरूपेण
व्यवस्थितस्य^१ यो विकार उक्त्यादिसंस्थाविशेषस्तं व्याख्यास्याम इति
प्रतिज्ञाचार्यस्य शिष्यहितार्था । प्रकृतिसंबन्धेनेदं तावत्सर्वप्रकृति-
विकृत्यर्थमाह ।

३. प्रकृतौ भवं प्राकृतम् । किं पुनस्तत् । पदार्थविशेषाभिधा-
यकं नाम । तद्यथा । पञ्च प्रयाजान्यजति समिधः समिधो अग्न
आज्यस्य व्यन्विति प्रथम इत्येवमादि तदेतत्पञ्चवाराभ्यस्तस्य विशिष्ट-

१ D om. प्रकृतिरूपेण व्यवस्थितस्य ।

याज्यासंयुक्तस्य यजेर्नामधेयम् । एतद्विकृतमन्यस्मिन्द्रव्ये श्रूयमाणमन्यसङ्ख्याविशिष्टे चैष्टिककर्तृकालभिन्नमपि पश्चात्वेकादश प्रयाजान्यजतीति श्रूयमाणं निवर्तयति । न प्राकृतेन सह विकल्पते नापि समुच्चैयत इत्यभिप्रायः ।

४. प्रकृतिं निवर्तयतीति वर्तते । प्राकृतस्य वस्तुनो विकृतौ प्रतिषेधः श्रूयमाणः प्रकृतिं निवर्तयति । अत्रापि विकल्पशङ्कानिवृत्त्यर्थमिदमुक्तम् । उदाहरणम् । उत्सर्गा जपानां न निगद्माहेत्येवमादि ।

५. प्रकृतिं निवर्तयतीति वर्तते । प्राकृतो ऽर्था विकृतौ श्रूयमाणो विकृतौ भवादर्थान्निवर्तते । तद्यथा । चतुस्त्रिंशदिति पुरस्तादङ्गीणामित्यनेन (१ ६. ३. २ ४) वङ्गीणां सङ्ख्यार्थकतत्वात् षड्त्रिंशतिरस्य वङ्ग्यस्ता अनुष्ठयोच्चावयतादित्येवं निवर्तते ।

६. प्रकृतिं निवर्तयतीत्यनुवर्तते । प्राप्तस्य पुनर्वचनं परिसङ्ख्या । तद्यथा । वास्तोष्यते प्रतिजानीहीत्यनूच्य वास्तोष्यते श्रमयेति यजतीत्येतावदेव भवति । शिष्टं प्रकृतं धर्मजातं निवर्तयति ।

७. उपजनः प्राकृतस्याभ्यधिकता । सा च प्रकृतिं निवर्तयतीति । वाशब्दश्चशब्दस्यार्थः । तस्योदाहरणम् । पञ्चपञ्च सूक्तानि निष्केवल्यमरुत्वतीययोः शस्यन्त इति । पञ्चसूत्री इयं विकल्पसमुच्चयसंदेहव्युदासार्थोक्ता । इदानीं तस्य विकारं व्याख्यास्याम इत्येतस्यानन्तरं यद्वक्तव्यं तदुच्यते ।

८. आग्निमारुतादूर्ध्वं शस्त्रत्रयस्यागमादुक्त्याख्यः क्रतुर्भवति ।

९. एकस्य शस्त्रस्यागमादुक्त्याख्यशस्त्रेभ्य ऊर्ध्वं षोडशी भवति ।

१०. त्रयोदशानां शस्त्राणां षोडशिनः ऊर्ध्वमागमादतिरा-
चाख्यः क्रतुर्भवति ।

११. यान्येतान्युक्थ्यशस्त्रादीन्युक्तानि एतेषामन्तरेणाग्निमारुत-
मनुयाजांश्च स्थानं भवति । ननु उक्तमेवैतदाग्निमारुतादूर्ध्वमित्येव-
मादिभिः सूत्रैः । सत्यम् । एतत्क्रमनियमो मा भूदित्येवमर्थमेत-
त्सूत्रम् । तेनात्यग्निष्टोमे आग्निमारुतादूर्ध्वं षोडशिश्रद्धे स्तुते शस्त्रं
शाखान्तरात् । उक्थ्यशस्त्रेभ्यो ऽप्यूर्ध्वं नावश्यं षोडशिश्रद्धे । अ-
क्षापि षोडशिनं त्रयोदशागमादतिरात्रो भवत्येव ।

२.

१. उक्थ्यशस्त्राण्युच्यन्ते । तत्र साकमश्वाख्यं स्तोत्रं मैत्रावरुणस्य ।
तस्मिन्सति यच्छस्त्रं भवति तदाह ।

२. एह्यु षु ब्रवाणि ते । अयं त्वचः स्तोत्रियो भवति । अन-
न्तरो ऽनुरूपः ।

३. चर्षणीघृतं मघवानमुक्थ्यमिति त्वचः । अस्तभ्नाद्यामसुरो
विश्ववेदा इत्ययं च त्वचः ।

४. सूक्तमेतत् ।

५. आ वां राजानावध्वरे वष्ट्यामिति सूक्तम् ।

६. ऐन्द्रावरुणी मैत्रावरुणस्येति श्रुतत्वात् ।

३.

१. सौभरं स्तोत्रं ब्राह्मणाच्छंसिनो भवति । तस्मिन्सति ।
२. वयमु त्वाभिति स्तोत्रियः । यो न इदमिदं पुरेत्यनुरूपः । एतौ^१ प्रगाथौ । उत्तमं ककुभः प्रत्यादत्ते सतोवृहत्या (७. २५. १५) द्वितीयमिति ।
३. प्र मंहिष्ठाय वृहते वृहद्रय इति त्वचः । यो अद्रिभि-
त्प्रथमजा ऋतावेति च त्वचः ।
४. अस्तेव सु प्रतरं लायमस्यन्निति सूक्तमुद्धृत्य उत्तमां शंसेत् ।
५. उदप्रुतो न वयो रक्षमाणा इत्येतत्सूक्तं शस्त्वा ततः ।
६. या पूर्वस्य सूक्तस्योद्धृता तथा परिदध्यात् । वृहस्पतिर्न इति परिधायेति वक्तव्ये गुरुसूत्रकरणं पर्यासानामुत्तमांस्तृचान्होत्रकाः शंसन्तीत्युक्ते (११. ३. २) अन्यास्तिस्र उत्तमाः इयं तु पृथग्भूता परिधानीयैव इत्येतदर्थम् ।

४.

१. नार्मेधाख्यं स्तोत्रमच्छावाकशस्त्रस्य भवति ।
२. अधा हीन्द्रं गिर्वण इति स्तोत्रियः । परिशिष्टो ऽनुरूपः ।
३. ऋतुर्जनित्री तस्या अपस्यरीति सूक्तम् ।
४. विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वोचमिति सूक्तम् ।
५. प्र वः पान्तमन्वसो धियायत इति सूक्तम् ।

६. सं वां कर्मणा समिषा हिनोमीति सूक्तम् ।

७. ऐन्द्रावैष्णव्यच्छावाकस्येति (१६.११) श्रुतेः । ऐन्द्राग्रान्युक्त्योक्त्यानि भवन्तीत्युक्त्यग्रस्तेषु शंसनं सामान्येनोक्तम् । विशेषः शाखान्तरात् ।

५.

१. यजमानः षोलशिग्रहमुपतिष्ठेतेति सूत्रच्छेदः । षोलशिग्रहाय स्तोत्रं स्तोत्र्यमाणेषु च्छन्दोगेषु ।

२. यस्माज्जात इत्येवमादिना मन्त्रेण षोलशिग्रहमुपतिष्ठेत ।

३. इन्द्र जुषस्वेत्येवमादिकं स्तोत्रियं शस्त्वा । इन्द्र जुषस्व प्रवहा याहि शूर हरिहेत्ययमनुक्तस्य ब्राह्मण आम्नातस्य स्तोत्रियस्य दीर्घपाठः शाखान्तरीयत्वात् ।

४. अन्यस्मिन्नपि स्तोत्रिये सति शस्तव्या विभक्त्यन्तरनिर्देशात् ।

५. आ त्वा वहन्तु हरयः स्वादोरित्या विषूवतः । इत्येतौ त्वचौ विहरेत् । गायत्रं पाङ्कं चेति वचनं यथासमान्नातपचे क्रमार्थम् ।

६. प्रथमेन गायत्रेण पादेन आ त्वा वहन्तु हरय इत्यनेन प्रथमं पाङ्कं पादं स्वादोरित्या विषूवत इत्येतं संधाय अवस्यति । पादेन पादमिति वचनं वालखिल्यासु^१ तथाक्रमधर्मार्थम् ।

७. वृषणं सोमपीतये मध्वः पिबन्ति गौर्यः ।

८. तृतीयेन गायत्रेण पादेन इन्द्र त्वा सूरचक्ष इत्यनेन या इन्द्रेण सयावरीरित्येतं संधायावस्यति ।

६. वृष्णा मदन्ति शोभसे वस्त्रीरनु खराज्यमित्येताभ्यां प्रणौति ।
एवमुत्तराखपि द्रष्टव्यम् । गायत्रीश्च पङ्क्तीश्च विहरतीति श्रुतेः ।

१०. इन्द्राय साम गायतेत्येतमौष्णिहं त्वचं आ मन्द्रैरिन्द्र हरि-
भिरिति बार्हतं च विहरति । उष्णिहश्च वृहतीश्च विहरतीति श्रुतेः ।

११. प्रथमेनौष्णिहेन पादेन इन्द्राय साम गायतेत्यनेन प्रथमं
बार्हतं पादं आ मन्द्रैरिन्द्रं हरिभिरित्येतं संधायावस्यति ।

१२. द्वितीयेनौष्णिहेन विप्राय वृहते वृहदित्यनेन द्वितीयं
बार्हतं पादं याहि मयूररोमभिरित्येतं संधाय प्रणौति ।

१३. अष्टाक्षरमौष्णिहस्य पादस्य धर्मकृते विपश्चित इति ।
अष्टाक्षरं बार्हतस्य मा त्वा केचिन्नि यमन्विमिति । एताभ्यामौ-
ष्णिहबार्हताभ्यामष्टाक्षराभ्यां संदधत् ताभ्यामन्ते ऽवस्यति ।

१४. चतुरक्षरे उभयोरौष्णिहबार्हतयोर्ये अवशिष्टे । पनस्यवे
न पाग्निन इत्येते । ते उभे चतुरक्षरे समस्य एकत्र पादरूपे
कृत्वा उत्तममन्थं बार्हतं पादं अति धन्वेव तां इहीत्येतं संधाय
प्रणौति । पनस्यवे न पाग्निनो ऽति धन्वेव तां इहोर् इति ।
एवमुत्तराखपि द्रष्टव्यम् ।

६.

१. आ धूर्ध्वस्मै दधाताश्चानिति द्विपदां विंशत्यक्षरामुसं नो
लोकमनु नेषि विद्वानिति त्रिष्टुभं च विहरति । द्विपदां च
विंशत्यक्षरां त्रिष्टुभं च विहरतीति (कौ० १७.२) श्रुतेः ।

२. प्रथमेन द्वैपदेन पञ्चाक्षरेण आ धूर्ध्वस्मा इति सविकर्षेण प्रथमं^१ त्रैष्टुभं पादं उरुं नो लोकमनु नेषि विद्वानित्येतं संधायावस्यति ।

३. द्वितीयेन पञ्चाक्षरेण दधाताश्चानित्यनेन द्वितीयं त्रैष्टुभं पादं स्वर्वज्ज्योतिरभयं स्वस्तीत्येतं संधाय प्रणौति ।

४. तृतीयेन पञ्चाक्षरेण इन्द्रो न वञ्चीत्यनेन तृतीयं त्रैष्टुभं पादं ऋष्या त इन्द्र स्यविरस्य बाहू इत्येतं संधायावस्यति ।

५. चतुर्थेन पञ्चाक्षरेण हिरण्यवाङ्गरित्यनेन चतुर्थं त्रैष्टुभं पादं उप खेयाम शरणा बृहन्तेत्येतं संधाय प्रणौति । कुन्दोग्रहणं अक्षर-ग्रहणं च सर्वत्रापूर्थमाणे विकर्षार्थम् ।

६. एष ब्रह्मेत्येवमादिको द्वैपदस्तृचस्तं च प्र ते महे विदथे ग्रंसिषं हरी इत्येवमादिकं च जागतं विहरति । द्विपदाश्च षोडश-शाक्षरा जगतीश्च विहरतीति (कौ० १७.२) श्रुतेः ।

७. प्रथमेन द्वैपदेन चतुरक्षरेणैष ब्रह्मेत्यनेन प्रथमं जागतं पादं प्र ते महे विदथे ग्रंसिषं हरी इत्येतं संधायावस्यति ।

८. द्वितीयेन चतुरक्षरेण य ऋत्विय इत्यनेन द्वितीयं जागतं पादं प्र ते वचे वनुषो हर्यतं मदमित्येतं संधाय प्रणौति ।

९. तृतीयेन द्वैपदेन चतुरक्षरेणैन्द्रो नामेत्यनेन तृतीयं जागतं पादं घृतं न यो हरिभिश्चारु सेचत इत्येतं संधाय अवस्यति ।

१०. चतुर्थेन द्वैपदेन चतुरक्षरेण श्रुतो गृण इत्यनेन चतुर्थं जागतं पादमा त्वा विग्नन्तु हरिवर्षसं गिर इत्येतं संधाय प्रणौति ।

एवमुत्तरास्वपि द्रष्टव्यं । इन्द्र लघन्ना यं पृणन्ति हरिभिर्न धेनव
(१०.६.२) इत्यवसाय तिरातय इति शुद्धेन तिकारेण प्रारम्भः ।
त्वामिच्छ सो अस्य वज्रो हरितो य आयस इत्यवसानम् । विक-
र्षेण द्वैपदं चतुरचरं वसस्यते (८.६.२१) हरिर्निकामो हरिरा
गभस्योरिति वकारेण आरम्भः ।

११. इन्द्रो दधीच अस्यभिरित्येतासां तिसृणां गायत्रीणां
शस्यधर्म उच्यते । द्वाभ्यामवसाय पादाभ्यां । इन्द्रो दधीचो अस्य-
भिर्वृत्राण्यप्रतिष्कृत इत्येताभ्यां । ततो द्वाभ्यां प्रणौति । जघान नव-
तीर्नवेच्छन्नश्वस्य यच्छिर इति । द्वाभ्यामवसाय । पर्वतेष्वपश्रितं
तद्विदच्छर्यणावतीत्येताभ्याम् । ततः । द्वाभ्यां प्रणौति । अत्राह
गोरमन्वत नाम लघुरपीच्यो३ इति ।

१२. उत्तमेन गायत्रेण पादेन इत्या चन्द्रमसो गृह इत्यनेन
प्रो ष्वसै पुरोरथमित्येतस्याः पादं संधायावस्यति ।

१३. द्वितीयतृतीयाभ्याम् ।

१४. चतुर्थपञ्चमाभ्याम् ।

१५. प्रणौतीति वाक्यशेषः । गायत्रीः शंसति सप्तपदां शंस-
तीति श्रुतेः ।

१६. प्र प्र व इत्येवमादिकं त्वचं शंसति । अथ नित्या अनु-
ष्टुभः शंसतीति (१७.३) श्रुतेः । नित्या इति वचनात् पूर्वाश्व-
तस्यो ऽनुष्टुभः क्वचिमा इति ज्ञायते ।

१७. एकाग्रहणं त्वचाधिकारनिवृत्त्यर्थम् ।

१८. यो व्यतौरफाण्यदित्येतासां तिसृणामुत्तमां परिशिष्य

अर्भको न कुमारक इत्येतां । ततो ऽस्य मदे जरितरिन्द्र इति^१
निविदं दध्यात् ।

१९. स्तोत्रिये चाहावः । चशब्दादनुरूपे च क्रियमाणे । न तु
स्वश्रुत्या^२ । निविदे च परिधानीयायै च ।

२०. ततो ऽर्भको नेति परिशिष्टां शस्त्वा उद्यद्भ्रस्येत्यनया
परिदध्यात्^३ । उद्यद्भ्रस्य विष्टपमिति परिदधातीति (१७.३) श्रुतेः ।

२१. रोहोभ्यामित्यादिकम् ।

२२. अपाः पूर्वेषां हरिवः सुतानामिति यजति ।

२३. इन्द्र जुषस्वेत्येतस्मिन् स्तोत्रिये क्रियमाणे शाखान्तरीये
ऽनुरूपे सत्यपि, चत्वारिंशत्संपदानुष्टुभो भवन्ति । तत्र त्वावतः पुरु-
वसो (८.४६.१) अत्राह गोरमन्वत (१.८४.१५) प्रो ध्वस्मै
पुरोरथ (७.६.१२) मित्येतास्त्रिस्र उद्धरेदनुरूपाचरपरिमाण-
साम्यात् । एतत्प्रतिरूपसु द्वैके ऽनुरूपं कुर्वन्तीत्याश्वलायनके पठित
एवानुरूपः । स्वशाखायां तु तस्मादत्रानुरूपं नाद्रियेतेत्यकरणमेवा-
नुरूपस्य युक्ततरम्^४ ।

२४. विक्रियमाणे स्तोत्रिये शाखान्तरादन्यस्मिन् क्रियमाणे
यथासमान्नातमविद्धतं शस्त्रं भवति । तेनेदं चेत्षोलशिसाम-कुर्यु-
रविद्धतः षोलशी शस्त्रव्य इत्याश्वलायनकम् । अत्र प्रत्यस्मै पिपी-

१ C D om. the beginning of the nivid.

२ A adds एतत् प्रतिरूपसु द्वैके ऽनुरूपं कुर्वन्तीत्युपक्रम्य तस्मादत्रानुरूपं नाद्रि-
येतेति श्रुतेः ।

३ C D om. from. ततो up to परिदध्यात् ।

४ C in marg. श्रुषी हवं मे इत्याद्यः ।

षत इति स्तोत्रिय इममिन्द्र सुतं पिबेत्यनुरूपः । स्वरसाम्नि दृष्ट-
त्वात् । यद्यनुरूपः क्रियते सर्वमन्यत्तुल्यम् ।

२५. इन्द्रश्च सम्राडित्येवमादिना मन्त्रेण ग्रहं भक्षयति ।
शाखान्तरे क्वचिद्यजमानाय भक्षाहरणं सोमस्यांशान्यजमानश्चानेन^१
मन्त्रेण भक्षयति ।

७.

१. पान्तमा वो अन्धस इत्येवमादिकौ^२ तृचौ । प्रथमः स्तोत्रिय
उत्तरो ऽनुरूपः । होतृग्रहणं होत्रकाणामपि स्तोत्रियानुरूपग्रहण-
नितृत्त्यर्थम्^३ । प्रथमेषु रात्रिपर्यायेष्विति विशेषणं रात्रिपर्यायेषु
त्रिष्वेव^४ भेदप्रदर्शनार्थम् । ततश्च सर्पणादयः प्रथममध्यमोत्तमाः
पर्यायाः ।

२. उक्तमेतत् प्रथमेषु रात्रिपर्यायेषु गायत्राणां स्तोत्रियानु-
रूपाणां प्रथमान्यादानभ्यसन्तीत्येवमादि । तदपवादो ऽयमुच्यते ।
प्रथमस्य रात्रिपर्यायस्य प्रथमं पादं नाप्नेडयति । नाभ्यसतीत्यर्थः ।

३. स्तोत्रियानुरूपावशिष्टो यः सूक्तशेषस्तदुक्त्यमुखं भवति ।
उक्त्यमुखमिति संज्ञाकरणं शास्त्रसंयवहारार्थम् ।

४. अभि त्यं मेषं पुरुहूतमृग्मियमिति सूक्तं शंसति । जागत-
मिति संज्ञायाः शास्त्रे संयवहारः प्रयोजनम् । उक्त्यमुखानां जगतीनां
च द्वे द्वे शंसेयुरिति ।

५. अध्वर्यवो भरतेन्द्राय सोममित्येतया यजति ।

१ C in marg. णशासनाच्च instead of णं सोमस्यांशान्य । २ C in marg. द्वौ ।

३ A ० गृहणा ० C ० ग्रहणाग्नि ० D ० ग्रहणानि ० । ४ A त्रिष्वपि ।

८.

१. स्तोत्रियानुरूपौ होतुरित्येतस्मात् स्तोत्रियानुरूपविति वर्तते । प्र व इन्द्राय मादनमिति स्तोत्रियः । प्र कृतान्यृजौषिण इत्यनुरूपो मैत्रावरुणस्य ।

२. सुरूपकृत्नुमृतय इत्येतत्सूक्तमुक्थमुखाख्यं मैत्रावरुणः शंसति ।

३. त्यं सु मेषं महया स्वर्विदमित्येतस्य सूक्तस्य जागताख्यस्य नवमीं चोत्तमां चोद्धृत्य शंसनत्वेन परिहाय चतुर्दशीं पूर्वां शस्त्वा त्रयोदश्या परिधाय पाता सुतमिन्द्रो अस्तु सोमं हन्ता वृत्रमित्येतया यजति । ननु चतुर्दशीं पूर्वां शस्त्वा त्रयोदश्या परिधायेत्युक्ते सिद्ध एवोत्तमाया उद्धारः । किं वचनेन । उच्यते । अनुरूपादनन्तराण्येन्द्राणि जागतान्यन्यानीति (१२.१०.२) वचनान्त्रायस्य विनियुज्यमानस्य समान^१ उद्धारः कथं नाम स्यादिति वचनम् । इहैव व्युत्क्रमशंसनं । त्रिष्टुब्धिः परिदधतीति वचनात् । नवमीं चोत्तमां चेति द्विश्चशब्दात् नवम्युत्तमे मरुत्वत्यौ इन्द्रप्रसादादेवास्य लाभात् । मरुत्वतीये पुनरनुद्धारः^२ ।

९.

१. पूर्वः स्तोत्रिय उत्तरो ऽनुरूपः ।

२. इन्द्र त्वा वृषभं वयमित्येतत् सूक्तमुक्थमुखाख्यं शंसति ।

१ A समानस्तोत्तमाया उद्धारः । C (orig.) D •युज्यमानस्येति मत्वा ।

२ C •शब्दात् मरुत्वतीये पुनरनुद्धारो नवम्युत्तमे मरुत्वत्यौ इह तत्प्रसादादेवास्य (orig. इन्द्रप्र०) लाभात् D इन्द्रप्रसादादे० M इन्द्रतत्प्रसादादेवास्य All MSS. with the exception of A have मरुत्वतीये पुनरनुद्धारः immediately after •शब्दात् ।

३. पूर्वेण सह विकल्पः । उत्तमाया उद्धारो गायत्राणुक्यमुखानि
शंसतीति वचनात् ।

४. न्यु षु वाचं प्र महे भरामह इत्येतसूक्तं जागताख्यं शंसति ।

५. वृषा मद इन्द्रे श्लोक उक्येत्येतया यजति ।

१०.

१. इन्द्राय मद्धने सुतमिति स्तोत्रियः । इन्द्रमिन्द्राधिनो
वृहदित्यनुरूपः ।

२. इन्द्रमिन्द्राधिनो वृहदित्येतस्य सूक्तस्य यो ऽनुरूपशेषस्त-
दुक्यमुखं भवति ।

३. मा नो अस्मिन् मघवन् पृत्वंहसीति जागताख्यं सूक्तं
शंसेत् ।

४. इदं त्यत्पात्रमिन्द्रपानमित्येतया यजति ।

११.

१. होत्वचनमसंदेहार्थम् । मध्यमेषु रात्रिपर्यायेष्विति संज्ञा-
करणं शास्त्रसंबन्धव्यवहारप्रयोजनाय । मध्यमान्मध्यमेषु । मैत्रावरुणाय
ब्राह्मणाच्छंसिने च मध्यमानामिति ।

२. उद्देदभि श्रुतामघमित्येतसूक्तमुक्यमुखानि शंसेत् । उत्त-
मासुद्धृत्य गायत्रीसंदेहात् । उत्तमासुद्धृत्यमैन्द्रार्भवीं इन्द्र इषे ददातु
न इत्येतां सूक्तादुद्धृत्य बहिःकृत्वा ।

२. अहं भुव वसुनः पूर्यस्यतिरित्येतज्जागतं सूक्तं शंसेत् ।

४. अपाय्यस्थान्धसो मदायेत्येतया यजति ।

१२.

१. एतौ स्तोत्रियानुरूपौ मैत्रावरुणस्य यथाक्रमेण ।

२. एन्द्र सानसिं रधिमित्येतत्सूक्तमुक्थमुखाख्यं शंसेत् ।

३. प्र वः सतां ज्येष्ठतमाय सुष्टुतिमित्येतत्सूक्तं जागताख्यं शंसेत् ।

४. अस्य मदे पुरु वर्षांसि विद्वानित्येतया यजति ।

१३.

१. अभि त्वा वृषभा सुत इति स्तोत्रियो ब्राह्मणाच्छंसिनः ।

अभि प्र गोपतिं गिरेत्यनुरूपः ।

२. आ त्व न इन्द्र मद्रगिति एतत्सूक्तमुक्थमुखाख्यं शंसेत् ।

३. तदस्यै नव्यमङ्गिरस्वदर्चतेति जागताख्यं सूक्तं शंसेत् ।

४. यस्ते रथो मनसो जवीयानित्येतया यजति ।

१४.

१. इदं वसो सुतमन्ध इति स्तोत्रियः । इन्द्रेहि मत्स्यन्धस इत्यनुरूपो ऽच्चावाकस्य ।

२. इन्द्रेहि मत्स्यन्धस इत्यस्य सूक्तस्य अनुरूपगेषमुक्थमुखाख्यं शंसेत् ।

३. अजातशत्रुमजरा खर्वतीत्येतस्य सूक्तस्योत्तमामुद्धृत्याग्नि-
लिङ्गात् त्रिष्टुभं चेति कृत्वा उद्यत्सहः सहस्र आजनिष्टेति परिधाय
ऐन्द्रेषु जागतेष्वजातशत्रुमिति प्रयुज्यमानमेवं भवति परिधायेति
वचनात् । इदं ते पात्रं मनवित्तमिन्द्रेत्येतया यजति ।

१५.

१. एतौ स्तोत्रियानुरूपौ होतुर्भवत उत्तमेषु रात्रिपर्यायेषु
सत्सु । उत्तमेषु रात्रिपर्यायेष्विति संज्ञा शास्त्रसंख्यवहारार्था ।
त्रिष्वपि पर्यायेषु प्रायशो हेतुः स्तोत्रियानुरूपौ न व्यभिचरत इति
स्तोत्रियानुरूपवचनमधिकारार्थम् ।

२. मह्यं इन्द्रो य आजसेत्यस्य सूक्तस्यानुरूपशेषमुक्थमुखाख्यं
शंसेत् । उत्तमास्तिस्रो दानसंस्तवादुद्भिद्यन्ते ।

३. विश्वजिते धनजिते खर्जित इत्येतज्जागताख्यं सूक्तं शंसेत् ।

४. तिष्ठा हरी रथ आ युज्यमानेत्येतया यजति ।

१६.

१. आ त्वेता नि षीदतेति स्तोत्रियः । आ त्वशत्रवा
गहीत्यनुरूपः ।

२. यस्य संख्ये न वृण्वत इत्युक्थमुखाख्यं सप्तचं शंसेत् ।

३. अहं दां गृणते पूर्वं वस्विति जागताख्यं सूक्तं शंसेत् ।

४. प्र घा न्वस्य महतो महानीत्येतया यजति ।

१७.

१. योगेयोगे तवस्तरमिति स्तोत्रियो ब्राह्मणाच्छंसिनः ।
युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषमित्यनुरूपः ।
२. युञ्जन्ति ब्रध्नमित्येतस्य सूक्तस्यानुरूपावशेषमुक्थमुखाखं
शंसेत् ।
३. इमां ते धियं प्र भरे महो महीमिति जागताख्यस्य
सूक्तस्योत्तमामुद्धृत्य शेषमन्यत्रापि जागतत्वविनियोगे शंसेत् । उत्तमा
त्रिष्टुप्^१ मित्रादिभ्यो वाच^२ षड्भ्यः कृता इत्येवानैन्द्रीत्युद्ध्रियते ।
४. तदस्येदं पश्यता भूरि पुष्टमिति त्रिष्टुभा परिधाय ।
५. प्रो द्रोणे हरयः कर्माग्नित्येतया यजति ।

१८.

१. इन्द्रः सुतेषु सोमेष्वित्ययं स्तोत्रियो ऽच्छावाकस्य इन्द्रं
वर्धन्तु नो गिर इत्यनुरूपः ।
२. उष्णिहावेतौ स्तोत्रियानुरूपौ । तयोरुत्तमानि चतुरच-
राण्यभ्यस्यन्ति । तथा ह्यानुष्टुभौ रात्रिरिति च्छन्दसो ऽन्यस्यानूहः^३
कृतो भवति ।
३. उप नः सुतमा गहि सोममिन्द्र गवाग्निरमित्येवमादिक-
मुक्थमुखाख्यं सूक्तं^४ शंसेत् ।

१ C D M उत्तमां त्रिष्टुभं ।

२ ? A वा D वा वषड्भ्यः कृताभ्यः ।

३ C D इन्द्रा अन्यस्या० M. च्छन्दान्यस्य ।

४ C D om. सूक्तं ।

४. प्र ते महे विदथे शंसिषं हरी इत्येतज्जागताख्यं सूक्तं शंसेत् ।

५. प्रोग्रां पीतिं वृष्ण इयमिं सत्यामित्येतया यजति ।

१९.

१. अथशब्दो विशेषाधिकारार्थः । विशिष्टेष्वहीनेषु एकोत्तरेषु भवा आहीनिक्याः । अच्छावाकस्यातः परमुच्यते । चतुरक्षराभ्यासनिवृत्त्यर्थं पुनरच्छावाकवचनम् ।

२. प्रथमे रात्रिपर्याये ऽच्छावाकस्यैतौ स्तोत्रियानुरूपौ । प्राकृतयोर्निवृत्तिः । श्रूयमाणं प्राकृतं नामधेयमन्यस्मिन्द्वये प्रकृतिं निवर्तयतीति वचनात् (६. १. ३) । एह हरी ब्रह्मयुजेत्याकारान्तः पादः एकारादिश्च । तत्र पादाभ्यासे ।

समानाक्षरे सस्थाने दीर्घमेकमुभे स्वरम्^१ ।

इत्याकारयोरेकदीर्घं कृत्वा तत इकारोदय एकारमिति एह हरी ब्रह्मयुजेह हरी ब्रह्मयुजा ।

३. उत्तमे रात्रिपर्याये स्तोत्रियानुरूपावाहीनिक्यावच्छावाकस्य ।

४. आहीनिक्यनिवृत्त्यर्थमनुवादः प्राकृतक्रमार्थः ।

२०.

१. आश्विनाय स्तोष्यमाणेषु च्छन्दोगेषु^२ प्रवृताङ्गती जुहोति । संसन्नेषु च्छन्दोगेषु प्रवृतहोमीये आङ्गती जुहोतीति श्रुतेः । प्रवृताङ्गती जुष्टो वाचो भूयासमित्येवमादिके ।

१ Rigveda Prātisākhya (ed. Max Müller) 119.

२ A adds हेतेति ब्राह्मणभाष्यकारः । तद्युक्तं आश्विनशस्त्रं हेतुरेवाधिकारात् । यत् प्रवरानुपूर्वेषुति (६. ९. १६) सप्तसंख्यापद्धतावुक्तं तन्नित्यं ।

२. मध्यमेन स्थानेन शंसेत् ।

३. प्रवर्धमानेन स्थानेनेत्यर्थः । एवं वा आश्विनं शंसेत् ।

४. अतिदेशो ऽयम् । ततश्चन्द्रोऽनन्तरेण वेत्यादि यदुक्तं
(६.६.१७) तदभिव्योषाश्विने^१ ऽपि भवति ।

५. तस्याश्विनप्रकृतेः प्रातरनुवाकस्य यो विकारस्तं व्याख्यास्यामः ।

६. त्रीणि पदानि समस्य पङ्क्तीनामवस्येदिति न भवति ।

७. बार्हंतच्छन्दसां याः प्रतिपदश्चन्द्रोगैः स्तुतास्तासां प्रात-
रनुवाकातिदेशात्प्रकृतिवत्प्रयोगे प्राप्ते वचनम् । अथ यद्बार्हतीनां
प्रतिपदां प्रथमंप्रथमं प्रगाथं पुनरादायं ककुप्कारं शंसति पुनरादायं
वै सामगाः स्तुवते तस्यैवैतद्रूपं क्रियत इति श्रुतेः । (१८.२) ।

८. अग्निर्हेता गृहपतिः स राजेति प्रतिपदाश्विनस्य भवति ।
भिन्नप्रयोजनत्वाद्भिन्नदैवतत्वाच्च समुच्चये प्राप्ते वचनमापोरेवती-
मुद्धृत्येति ।

९. प्रातरनुवाकवत् प्रतिपत्समारोहणीयानन्तरेण गायत्रात्
छन्दसश्चतुर्दशोद्धरति । अच एव ताः । तथा प्रकृतत्वात् । उद्धरतीति
पुनर्वचनं पूर्वत्र स्थानादेशसंबन्धात् ।

१०. आनुष्टुभाच्छन्दसो द्वे अचावुद्धरति ।

११. उद्धरतीत्यनुवर्तते । त्रैष्टुभाच्छन्दसस्त्रयोदशाधिकं शत-
मृचामुद्धरति ।

१२. नासत्याभ्यामिति त्रीणि कचीवता दृष्टानि काचीवतानि

१ A व्योषा । C अभिव्योषा alt. to अभिव्याख्या । M व्योष्या । See Comm.
on १२.

तानि नित्यानि । अभिव्योषाश्विने^१ ऽपि नोद्धर्तव्यानि नित्यत्वात् । तथा युवो रजांसीति सूक्ते तं युञ्जाथामिति सूक्ते । एतानि चत्वार्यांगस्थानि त्रिष्वपि षष्टिश्रतेषु नोद्धर्तव्यानि ।

१३. प्रथमं काचीवतं नासत्याभ्यामिति सूक्तं श्रुत्वा ततः का राधद्धोत्राश्विना वामिति नव शंसेत् ।

१४. सुपर्णमादित आरभ्य त्र्यधिकं श्रतं शंसेत् आगस्त्येभ्यः सूक्तेभ्य ऊर्ध्वं । इमानि वां भागधेयानि सिंस्रत इत्येताः सप्त जगत्यो वरुणेन्द्रदेवत्याश्च । ततश्च न श्रस्तव्या आश्विने ।

१५. वाग्बद्धो विकल्पार्थः । अन्यासां वाश्विनीनां सौपर्णव्यतिरिक्तानां वा तावन्मात्रं शंसेत् त्र्यधिकं श्रतं यावत्परिमाणं सुपर्णं । आश्विनीनामिति वचनात्^२ उद्धृतानामपि प्रक्षेपः । आश्विनीत्वात् । त्रिश्रतप्रक्षेपं वक्ष्यामः । यावाणेवाष्टौ (२. ३६. १-८) । नासत्या मे पितरा बन्धुषुच्छेत्येका (३. ५४. १६) । धेनुः प्रत्नस्य काम्यं दुहानेति नव (३. ५८. १-६) । क उ अश्वदिति चतुर्दश (४. ४३. १-१४) । प्र वामवोचमश्विनेत्येका (४. ४५. ७) । अत्रिर्यद्वामवरोहन्नृवीषमित्येका (५. ७८. ४) । स मे वपुष्कदयदश्विनोर्य इत्येका (६. ४६. ५) । उत त्या मे हवमा जग्म्यातमित्येका (६. ५०. १०) । सुषे नरा दिवो अस्य प्रसन्तेति विंशतिः (६. ६२. १-७. १०-२२) । यद्रोदसी प्र दिवो अस्ति भूमेति (६. ६२. ८. ६) द्वे उद्धरेत् । प्रति वां रथं नृपती जरघ्ना इति दश (७. ६७. १-१०) । वृकाय चिज्जसमानाय शक्तमित्यष्टा-

विंशतिः (७. ६८. ८-७२. ५) । उभा उ नूनमित्येकादश (१०. १०६. १-११) । एतच्छस्त्रा ततः समारोहणीयं सूक्तं शंसेत् ।

१६. समिद्धश्चित्समिधस इत्येतास्तिष्ठ उद्धरति । आश्विनप्रकृतेः प्रातरनुवाकात् ।

१७. अयं वां मधुमत्तम इति प्रथमा तृतीया पञ्चमी चेत्युक्तं । तस्यापवादः । एता अष्टौ यथाक्रमं शंसेत् ।

१८. श्रौष्णिहाच्छन्दस एकादश ऋच उद्धरेत् । पञ्चमी- निर्देशात् ।

१९. यथा एकादशश्रौष्णिहादुद्धर्तव्यास्तथाग्नेयात् क्रतोर्जाग- ताच्छन्दसः ।

२०. आश्विनप्रकृतेः प्रातरनुवाकस्योत्तमेन पाङ्केन पादेनाशस्ते- नादित्योदयं प्रतीचते ।

२१. उदित आदित्ये सौर्याणि वक्ष्यमाणानि सूक्तानि शंसेत् ।

२२. उदु त्यं जातवेदसमित्याद्या नवर्चः ।

२३. चित्रं देवानामुदगादनीकमित्येतत्सूक्तम् ।

२४. नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षस इत्येतत्सूक्तम् ।

२५. इन्द्रं क्रतुं न आ भरेत्ययं प्रगाथः शस्तव्यः । प्रगाथवचनं सर्वानैन्द्रान्प्रगाथान्प्रगाथस्यायतन इति (१८. ३) चोदनार्थम् । तेन चतुःशतमैन्द्राः प्रगाथा ऋग्वेदप्रसिद्धाः ।

२६. मही द्यौः पृथिवी च न इत्येतास्तिष्ठः शंसेत् ।

२७. विश्वस्य देवीमित्येवमादिका द्विपदा शस्तव्या विंशत्यक्षरा । प्रथमः पादो द्वादशाक्षरो ऽर्थाद्वितीयो ऽष्टाक्षरः ।

२८. बृहस्पते अति यदर्यो अर्हादित्येतया परिदध्यात् ।
बार्हस्पत्यया परिदधातीति श्रुतेः ।

२९. द्विरेवाश्विनावाङ्गयते प्रतिपदे चैव परिधानीयाये
चेति (१८. ४) श्रुतेः ।

३०. तथा शंसेद्यथा तच्छस्त्रमाश्विनं नानाङ्कन्दस्यमपि संपदा
बृहतीनां सहस्रं संपद्यते । यद्यप्यन्यच्छन्दस्काः स्तोत्रियाश्छन्दोगानां
तथापि ककुप्कार एव कर्तव्यः सूत्रारम्भसामर्थ्यात् । अत्र कैश्वि-
दाश्विनपङ्क्त्यर्थाः सप्त श्लोका उपदिष्टास्ते लिख्यन्ते ।

ज्ञातं तथाश्विनं प्राञ्जैर्यथा सूत्रकृतोदितम् ।

वृक्तमारभ्यते वक्तुं मन्दधीप्रतिपत्तये ॥१॥

त्वमग्ने ऽग्ने कदागन्म पुरु त्वेति जनस्य च ।

युवोरित्यन्तरैश्चक्रैराभ्यो याः प्रागनन्तराः ॥२॥

दशाधिकाश्चतुर्भिर्द्वे त्रिंशदभ्यधिका त्रिभिः ।

एकादश दशैकाग्यास्त्रिस्रो द्वे च पृथक्पृथक् ॥३॥

आश्विनप्रकृतेरेता यथासङ्घं सुमेधसा ।

ऋचः प्रातरनुवाकादुद्धूर्तव्या यथाक्रमम् ॥४॥

धेनुः सुषे नरेत्या वामतारिभ्येत्यतः परा ।

यथासङ्घं प्रयोक्तव्या नासत्या मे प्र वामिति ॥५॥

अत्रिर्ध्वां स मे वपुरुत त्या प्रति वां रथम् ।

दृचो वृकाय भूतांश आसामेका यथाक्रमम् ॥६॥

चतस्रो द्वादश ताभ्य एकादश ततः पराः ।

अग्निं समिद्धः कायं वामिति कायं यथोदितम् ॥७॥

३१. इमे सोमासस्तिरोऽज्ञास इत्येवमादिका प्रैषान्तः^१
पठिता पुरोनुवाक्या कार्या ।

३२. होता यच्चदश्विना सोमानामित्येवमादिकः प्रैषो भवति ।
आप्तोर्यामि ऽप्ययमेव प्रैषो ऽतिरिक्तोऽप्येवत्राहितः^२ ।

३३. उभा पिबतमश्विनेत्येतया प्र वामन्धांसीत्येतामध्यर्धां
संधायोत्तरेणार्धर्चेन वषट्करोति ।

३४. विराजैव यजेदिति ह स्माह कौषीतकिरिति श्रुतेः ।

३५. अश्विना वायुना युवं सुदचेति त्वेव स्थिताश्विनी त्रिष्टुप्
तिरोऽज्ञवतीति (१८.५) श्रुतौ विशेषप्रशंसनादियमेव युक्ततरा ।

२१.

१. त्रिवृत्सङ्ख्याको बहिष्पवमानो भवति । सत्यपि च्छन्दो-
गानां स्तोत्रे^३ नानारूपे स्वमतप्रकाशनार्थां षट्सूत्रौ ।

२. सन्धिषाम आश्विनं स्तोत्रं तदपि त्रिवृदेव भवति ।

३. आदौ बहिष्पवमानस्तोत्राणि^४ चत्वार्याज्यानि माध्यन्दिनश्च
पवमान इत्येतानि पञ्चदशानि भवन्ति ।

४. रात्रिपर्यायस्तोत्राणि पञ्चदशान्येव । सङ्ख्यासामान्यात् क्रमेण
वचनं सन्धिषामवत् ।

१ C D प्रैषंस्तः ।

२ C अत्र हितः in marg. नू instead of त्र. D ०त्र हितः ।

३ C D स्तोत्रे स्तोत्रे ।

४ C आदौ बहिष्पवमानस्तोत्रम् । ततो ऽनन्तराणि पञ्च स्तोत्राणि । चत्वार्या-
ज्यानि etc.

५. चत्वारि पृष्ठान्यार्भवश्च पवमानः ।

६. अग्निष्टोमसाम त्रीण्युक्त्यानि षोडशी च ।

७. एष ज्योतिष्टोमो नाम चतुःसंस्थो ऽपि भवतीत्यर्थः । ज्योतिष्टोमचोदनायामेतस्य ग्रहणं द्रष्टव्यं । सोमयागश्च प्रधानं । इतराणि दीक्षणीयादीनि तदङ्गानि । सोमयागस्य ज्योतिष्टोम-शब्दवाच्यत्वात् । एतानि ज्योतींषि त्रिवृदादयः स्तोमाः यस्यैते भवन्ति स ज्योतिष्टोमः । सोमपणनाचैते भवन्ति । तत्संनिधौ श्रवणात् । ग्रहं गृहीत्वा चमसं चोन्नीय स्तोत्रमुपाकरोतीति ।

८. एत एव स्तोमा ये त्रिवृदादयस्ते ऽभिज्ञवस्यापि षलहस्य भवन्ति । एत एवेति वचनान्नायमेव क्रमः । प्रथमोत्तमे अहनी ये एवंक्रमेण ।

२२.

१. अग्निरिष्टकाचयः सोमयागाङ्गं द्वितीयादिषु सोमयागेषु । तत्संबन्धेन धर्मविशेषा वक्तव्यास्तदर्थस्तुशब्दः । चेदग्निं चेष्यमाणस्य यदृच्छ्या यजमानस्य अदीक्षितस्य प्राग्दीक्षणीयाया इत्यर्थः । इष्टिर्वक्ष्यमाण्या भवति ।

२. एतानि त्रीणि हवींषि भवन्ति ।

३. गुणाशङ्कया संदेहो मा भूदिति सूत्रम् ।

४. ब्रह्म प्रजावदा भरेति पुरोनुवाक्या । ब्रह्म च ते जात-वेदो नमश्चेति याज्या । १ किमर्थमग्नये ब्रह्मण्वत इत्युच्यते । द्विप्र-

भृतिषु चोदनानुपूर्व्येणेति सिद्धत्वात् । उच्यते । शाखान्तरेण प्रकृत-
गुणमिष्टिचयं समान्नातं क्वचित्क्वचिदिष्टिद्वयं । तस्यार्थस्य प्रति-
पादनार्थमेवमुक्तम् ।

५. अर्चन्तस्वा हवामहे अग्नेः चत्रवतः पुरोनुवाक्या । अस्मा-
कमग्ने अध्वरं जुषस्वेति याज्या । अग्ने द्युन्नेन जागृवे इत्यग्नेः चत्र-
भृतः पुरोनुवाक्या । स्वदस्व हव्या समिषो दिदौहीति याज्या ।
उत्तरयोरिति चत्रवत्चत्रभृतोः पृथगपीष्टिर्ब्रह्मणत एवमिष्टिद्वय-
मपि शाखान्तरे ऽस्तीति ज्ञायते । स्वशाखायां तु त्रिहविष्का
एकैवेष्टिः ।

६. द्वयमिष्टिः संनिवपनप्रयोजना बहूनां चेष्यमाणानां भवति ।
ते वै दीक्षिष्यमाणा अग्नीन्संनिवपन्त इत्येवमुपक्रम्य सर्वमान्नातं ।
बहूनामिति सत्त्रिणो ऽभिप्रेत्योक्तम् ।

७. एकस्य चिन्वतः संनिवपनाभावात् उखासंभरणप्रयोजना
द्वयमेवेष्टिर्भवति । उखा विग्निष्टाग्निप्रधारणार्था स्थालीविग्निष्टप्रमाणा
आध्वर्यवधर्मसमुदायवती । तस्या इच्छानन्तरं उपकरणानि संनिवप-
तीत्यत्र ब्रह्मणः साक्ष्यार्थं वचनम् ।

२३.

१. अग्निचित्यायामयं चापरो धर्मविशेषः । आध्वर्यवाधीतेन
क्रमेण प्राजापत्यः पशुबन्धो भवति । अथैतेन प्राजापत्येन पशुना
यजन्त इति श्रुतेः ।

२. वायव्यो वा पशुबन्धो भवति शाखान्तरात् ।

३. पशुबन्धो भवतीत्यनुवर्तते । वाग्बन्धो विकल्पार्थः । पूर्वसूत्रा-
दनुवर्तमान एवोच्यते । कथं नाम अग्निभ्यः कामायेत्येतच्छाखान्त-
रोक्तमुपसंगृह्येत ।

४. पुरुषो वैश्वो राजन्यो वा । अजः कागः । अविर्मेषः ।
गौरश्चक्षुः । पशुशब्दः^१ पुरुषे ऽपि द्रष्टव्यः । इति पञ्च पशवः । इति
प्रकारप्रदर्शनार्थः । एवंप्रकारा अध्वर्युग्नाखासु बहवो विकल्पाः ।

५. अजो वा एक एव पशुर्भवति । त्वपरो विषाणरहितः ।

६. प्राजापत्ये पशौ केचिद्वायव्यं पशुपुरोलाशं कुर्वन्ति । यद्देवत्यः
पशुर्भवति तद्देवत्यं पशुपुरोलाशमनुनिर्वपतीति प्राप्ते ।

७. वायव्ये पशौ एके प्राजापत्यं पशुपुरोलाशं कुर्वन्ति ।

८. अग्नये वा कामायेति यो ऽयमुक्तस्तस्मिन्नेके वैश्वानरीयं
पशुपुरोलाशं कुर्वन्ति ।

९. प्राजापत्यस्येति वचनान्न सर्वत्र ।

१०. प्राजापत्यस्येति वर्तते ।

११. एकथा च दग्धमिच्छ स्वभूते । राये नु यं जज्ञत् रोद-
सीमे । कुविदङ्ग नमसा ये वृधासः । इत्येताः पुरोनुवाक्या वायव्यस्य
वपापुरोलाशपशूनां । पीवोअन्नान् रयिवृधः सुमेधाः । प्र याभि-
र्यामि दाश्यांसमच्छ । प्र वायुमच्छा वृहती मनौषेत्येताः पूर्ववत्
याज्या वायव्यस्य । नियुत्वतो ऽप्येता एव ।

१२. आ ते वत्सो मनो यमत् तुभ्यं ता अङ्गिरस्तमाग्निः परेषु

१ C D गोशब्दो 'श्चक्षुः' पशुशब्दो वापि द्रष्टव्य इति । पञ्च पशव इति ।

धामस्वित्येता आग्नेयस्य^१ वपापुरोलाग्रपशूनां पुरोनुवाक्याः । वयं ते
अद्य ररिमा हि कामं अश्याम तं काममग्ने तवोती ईले च त्वा
यजमानो हविर्भिरित्येता याज्याः । अग्नेः शुद्धस्याप्येता एवान्या-
संभवात् । आग्नेयस्येति शुद्धस्याप्येवं निर्देशात् ।

१३. बज्जवत् बज्जवचनेनेति यावत् । पशुनिगमाः मेधमित्येव-
माद्यः पञ्चसु पशुषु क्रियमाणेषु पृथिवीं शरीराणीति यावत् ।
प्राप्तमेवैतदुच्यते संदेहव्युदासार्थम् ।

१४. एकवचनान्तेन पशुनिगमा अत ऊर्ध्वं । चतुर्णामप्यु
कायप्रासनं ततो मृदिष्टकार्यापञ्चेति (का० १६.१.१९) शरीराणां
विनियोगात्^२ । अजेन यज्ञसमाप्तिस्मादेकवदत ऊर्ध्वम् ।

२४.

१. अयं चापरो धर्मविशेषः साग्निचित्ये ।

२. एतानि त्रीणि हवींषि दीक्षणीयायां भवन्ति ।

३. त्यान्तु चत्रियां अव इति पुरोनुवाक्यादित्येभ्यः । धारयन्त
आदित्यासो जगत्स्या इति याज्या । इतरथोः पूर्वोपदिष्टाः ।

४. पञ्चहविषं दीक्षणीयामिष्टिमेके तन्वत इति (१९.४) श्रुतेः ।

५. क्रमार्थं वचनं चतुर्थः पञ्चम इति ।

६. एकहविः पञ्चहविर्वातिथ्या कार्या । अथैतामातिथ्यां पञ्च-
हविषमवेष्टिमेके तन्वत इति श्रुतेः ।

१ C D om. आग्नेयस्य ।

२ D नियोगात् ।

३ A पञ्चसमाप्ति० ।

७. आग्नेयैन्द्रौ पुरोलाग्नौ वैश्वदेववार्हस्यत्यौ चरु वैष्णवश्च
नवकपालः ।

८. शुचिमर्कैर्हस्यतिमिति वार्हस्यत्यस्य पुरोनुवाक्या । तं
शग्मासो अरुषासो अश्वा इति याज्या । शेषाणां पूर्वोपदिष्टाः ।

९. चितिभ्यः प्रणीयमानाभ्य इत्येवमादिना निगदेन संप्रेषितो
वक्ष्यमाणमनुवचनमाह ।

१०. पुरीय्यासो अग्नयः प्रो त्ये अग्नयो ऽग्निषु विश्वेभिरग्ने
अग्निभिः अग्ने विश्वेभिरग्निभिरित्येता ऋचो ऽनुब्रुवन् इष्टकाः
प्रणीयमानाः पश्चादनुसमेति । अथैता वक्त्रगीरन्वाह वक्त्रन् ह्यग्नीन्
प्रणयन्ति ता वै चतस्रो भवन्तीति (१६. ४) श्रुतेः ।

२५.

१. संचिते ऽग्निस्थले परिष्टुते सामभिर्वक्ष्यमाणं कर्म ।

२. प्रजापतिहृदयसामपरिष्टवादनन्तरं अग्न्युक्थमनुशंस इति^१
संप्रेषितो ऽग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निरिन्द्रो ज्योतिर्ज्योतिरिन्द्रः सूर्यो ज्योति-
र्ज्योतिः सूर्य इत्याज्येयस्त्रुष्णींशंस उक्तः । यश्च त्रुष्णींजपः पिता मात-
रिश्वेत्यादिस्तेन जपेन सहोक्थं शंसति । आहावस्तत्र य उक्तस्तं न
करोति । यत्तत्प्रहणात्स एव क्रमः परिगृह्यते ।

३. वैश्वानरायानुब्रूहीति संप्रेषितः पुरोनुवाक्यामनूच्य याज्यायां

१ C D om the Praisha.

२ A in marg. ऋतावानं and नाभिं यज्ञानां ।

यजति । प्राप्तस्य पुनर्वचनं परिसङ्ख्याथं । परिसङ्ख्या च प्रकृतिं निवर्तयति ।

४. प्रयाजानुयाजान्वा मुक्त्वा शिष्टान्यङ्गानि भवन्ति ।

२६.

१. अयं चापरः साग्निचित्ये विशेषः । अग्नीषोमीयस्य पशोः पुरोलाशमनुगतानि देवसूभ्यो वक्ष्यमाणभ्यो देवताभ्यो देवसूसंज्ञिकाभ्यो हवींषि भवन्ति । काभ्यः पुनस्ताभ्य इत्यत आह ।

२. अग्नये गृहपतय इत्येवमादिभ्यो ऽष्टभ्यः सगुणेभ्यो ऽष्टौ हवींषि भवन्ति । ता वा अष्टौ भवन्तीति (१६. ५) श्रुतेः ।

३. अग्निर्होता गृहपतिः स राजेत्यग्नेर्गृहपतेः पुरोनुवाक्या । हव्यवालग्निरजरः पिता न इति याज्या । त्वं च सोम नो वश इति सोमस्य वनस्यतेः पुरोनुवाक्या । ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनामिति याज्या । आ विश्वदेवं न प्रमिय इति सवितुः सत्यप्रसवस्य क्रमेण याज्यापुरोनुवाक्ये । यथा नो अदितिः करदिति रुद्रस्य पशुपतेः पुरोनुवाक्या । उप ते स्तोमान् पशुपा इवाकरमिति याज्या । बृहस्पते प्रथमं वाचो अग्रमिति बृहस्पतेर्वाचस्यतेः पुरोनुवाक्या । हंसैरिव सखिभिर्वावदङ्गिरिति याज्या । इन्द्रं वयं महाधन इतीन्द्रस्य ज्येष्ठस्य पुरोनुवाक्या । उरुं नो लोकमनु नेषि विद्वानिति याज्या । मित्रस्य चर्षणीधृतो मह्यं आदित्य इति मित्रस्य सत्यस्य । अनधिगच्छंस्तस्मिन्ने दैवतेन तुष्येदिति वचनात् (१. १७. ५) ।

इमं मे वरुण श्रुधीति वरुणस्य धर्मपतेः पुरोनुवाक्या । यत्किं चेदं वरुण दैव्ये जन इति याज्या ।

४. देवसूहविर्भ्या ऽनन्तराणि सर्वपृष्ठानि हवींषि वक्ष्यमाणानि भवन्ति ।

२७.

१. अग्नये वासन्तिकाय गायत्राय चिबृते राथन्तराथेत्येवमादिभ्यः सगुणेश्यो^१ दश सर्वपृष्ठानि हवींषि । तानि वै दश हवींषि भवन्तीति श्रुतेः ।

२. अर्चन्तस्त्वा हवामहे अग्नेर्वासन्तिकादिगुणयुक्तस्य पुरोनुवाक्या अस्माकमग्ने अध्वरं जुषस्वेति याज्या । इन्द्रस्य पूर्वापदिष्टे । इन्द्रं वो विश्वतो मादयस्व हरिभिरिति गुणविशिष्टलिङ्गानधिगमात् । विश्वे देवासः स्तीर्णे बर्हिषीति वैश्वदेवस्य पूर्वापदिष्टे । ऋतेन यावृतावृधाविति मित्रावरुणयोः शारदादिगुणयुक्तयोः^२ पुरोनुवाक्या प्र बाहवा सिष्टतं जीवसे न इति याज्या । बृहस्पतेर्जुषस्व न इति बृहस्पतेर्हैमन्तिकादिगुणयुक्तस्य पुरोनुवाक्या । एवा पित्रे विश्वदेवाय वृष्ण इति याज्या । अनागसो ऽदितय इति सवितुः शैशिरादिगुणविशिष्टस्य^३ पुरोनुवाक्या वाममद्य सवितर्वा-ममु श्व इति याज्या । अन्वद्य नो अनुमतिरित्येवमादिकानुमतेः पुरोनुवाक्या अन्विदनुमते त्वमित्येवमादिका याज्या । वैश्वानरो न ऊतय इत्यग्नेर्वैश्वानरस्य पुरोनुवाक्या पृष्ठो दिवौति याज्या । एते

१ C D सगुणाभ्यो ।

२ C D गुणयोः ।

३ C गुणयुक्तविशिष्टस्य । D गुणयुक्तं वि० ।

पूर्वापदिष्टे एव । हिरण्यगर्भः समवर्तताय इति कस्य पुरोनुवाक्या यः प्राणत इति याज्या । एते अपि पूर्वापदिष्टे एव । उत त्वामदिते महीत्यदितेर्विष्णुपत्न्याः पुरोनुवाक्या महीमू षु मातरमिति याज्या । तस्मिङ्गानधिगमात् ।

३. यत्र^१ तन्त्रे पशुप्रयुक्तमङ्गजातं तस्मिन्हवींषि चोद्यमानानि प्रधानदेवतासंबन्धेन परतन्त्रोपनिपातीनि निगमानावाहनादीन्न लभन्ते ।

४. वपान्तमनूबन्ध्यायाः कर्म परिममाप्य त्वष्टृदेवताकेन पशु-
नोपांशु पत्नीशाले प्रचरन्ति । नाग्निः प्रणीयते । अथ सुन्वन्ति
यावदहं कामयन्ते । अथानूबन्ध्यस्य वपायां संस्थितायां त्वाष्ट्रेण पशु-
नेत्येवमाद्युपक्रम्य (१६.५) सर्वमान्नातम् ।

५. तं त्वाष्ट्रं पशुं त्वाष्ट्रपशुकर्म पर्यग्निकरणान्तं कृत्वा उत्सृजन्ति
न संस्थापयन्ति । पर्यग्निकृतमुत्सृजन्ति न संस्थापयन्तीति श्रुतेः । न
संस्थापयन्ति वपायाः पूर्वं सकलं कुर्वन्तीत्यर्थः । तत आवाहनं
भवति । तथा च श्रुतिः । तदाङ्ग्यदेते देवते आवाहयति त्वष्टारं
च वनस्पतिं च कास्यैते इष्टे भवत इति प्रयाजेषु वा एते देवते
यजति तत्रैवास्यैते इष्टे भवत इति (१६.६) ।

६. वाग्ब्रह्मो विकल्पार्थः । पशुधर्मणा आज्येन । न प्रतिनिधि-
विधिविकारः शब्दानां । न च पशुद्रव्यसंबन्धिनो धर्माः कर्तव्याः ।

७. शिवस्त्वष्टरिहा गहीति पुरोनुवाक्या प्रथमभाजं यग्नसं
वयोधामिति याज्या । त्वाष्ट्रस्य पशोराज्यपक्षे^२ भवेत् ।

२८.

१. साग्निचित्य एव प्रकरणात् । अथानूबन्ध्यस्य पशुपुरोलाग्न-
मन्वञ्चि देविकाभ्यो हवींषि निर्वपन्तीति (१९.७) श्रुतेः ।

२. अनुमत्यादीनि पञ्च हवींषि भवन्ति । तानि वै पञ्च
हवींषि भवन्तीति श्रुतेः ।

३. अनुमत्याः पूर्वोपदिष्टे । विभक्तिहृतस्तु विशेषः । १राका-
सिनीवालीभ्यां पूर्वोपदिष्टाः ।

४. देविकाहविर्भ्यां ऽनन्तराणि देवीभ्यो हवींषि भवन्ति ।
चकारः पूर्वैः सह समुच्चयार्थः । अत्र हैके देवीभ्यो हवींषि निर्व-
पन्ति । तथा^१ तानि वै दश हवींषि भवन्तीति श्रुतेः ।

५. अद्भ्य इत्येवमादिभ्यो दशभ्यो दश देवीहवींष्युच्यन्ते । तेषां
वक्ष्यमाणिका याज्यानुवाक्याः ।

६. आपो हि ष्ठा मयोभुव इत्यपां पुरोनुवाक्या । यो वो
वृताभ्यो अहणोदु लोकमिति याज्या ।

७. या ओषधीः पूर्वा जाता इत्योषधीनां पुरोनुवाक्या ।
अति विश्वाः परि ष्ठा इति याज्या ।

८. यूयं गावो मेदयथा ह्यग्रं चिदिति गवां पुरोनुवाक्या ।
न ता अर्वा रेणुककाटो अश्रुत इति याज्या ।

९. प्रति य्या सूनरौ जनीत्युषसः पुरोनुवाक्या । सत्या सत्ये-
भिर्महती महद्भिरिति याज्या ।

१०. रात्रौ व्यख्यदायतीति रात्रेः पुरोनुवाक्या । ये ते रात्रि
नृचक्षस इत्येवमादिका याज्या ।

११. द्वे ते चक्रे सूर्य इति सूर्यायाः पुरोनुवाक्या । सुकिं-
शुकं शल्मलिं विश्वरूपमिति याज्या ।

१२. एन्द्र याहि हरिभिरिति दिवः पुरोनुवाक्या । सखे
विष्णो वितरं वि क्रमस्वेति याज्या ।

१३. स्योना पृथिवि भवेति पृथिव्याः पुरोनुवाक्या । बलित्या
पर्वतानामिति याज्या ।

१४. देवीं वाचमजनयन्त देवा इति वाचः पुरोनुवाक्या ।
यद्वाग्वदन्यविचेतनातीति याज्या ।

१५. माता रुद्राणां दुहिता वसूनामिति गोः पुरोनुवाक्या ।
वचोविदं वाचमुदीरयन्तीमिति याज्या ।

१६. देवीभ्यो ऽनन्तरं दिशामवेष्टीर्भवन्ति । चकारः पूर्वैः
सह समुच्चयार्थः । अत्र हैके दिशामवेष्टीः कुर्वन्तीति श्रुतेः तथा
तानि वै षड्वींषि भवन्तीति च ।

१७. अग्नय इत्येवमादिभ्यो देवताभ्यः षड्भ्यः षड्वींषि ।
तेभ्यः पूर्वोपदिष्टा याज्यापुरोनुवाक्याः ।

१८. अयं चापरः साग्निचित्ये विशेषः । संस्थितायामुद्वसा-
नीयायामिष्टौ अग्निहोत्रहोमान्ते नैत्रावरुण्या पयस्यया यागो
भवति । तथा चानिद्वाग्निचिन्मैथुनं न चरेत् । प्राजापत्यपशुयागा-
दारभ्यायं प्रतिषेधः । तथैव शतपथश्रुतेः । तत्र हि प्राजापत्यपशु-
प्रकरणोक्तं । तदाङ्गर्नैतेन पशुनेद्वोपरि शयीत न मांसमश्रीयान्न

मिथुनमुपेयात्^१ पूर्वदीक्षा वा एव पशुः अनवकृप्तं वै तद्यद्दीक्षित
 उपरि शयीत यन्मांसमश्रीयाद्यन्मिथुनमुपेयादिति । न त्वेवैषा
 दीक्षा नैव हि मेखलास्ति न कृष्णाजिनमिष्टकां वा एतां कुरुते
 तस्माद्दु काममेवोपरि शयीतैतद्दु सर्वमन्नं यदेते पशवस्तदस्यात्रा-
 समारम्भं भवति तद्यानि कानि चामधुनो ऽग्नानि तेषामस्य सर्वेषां
 कामाशनं यदि लभेत । मिथुनं तु नोपेयात्पुरा मैत्रावरुण्यै पय-
 स्थाया इति । द्विरभ्यासो ऽध्यायपरिसमाप्तौ शिष्टाचारस्तदाचरणं
 चायुष्यमिति ।

इति शाङ्खायनसूत्रभाष्ये नवमे
 अध्यायः समाप्तः ।

अथ दशमो ऽध्यायः ।

१.

भाष्यकारगिरां यत्र विनष्टं लेखनादिना ।

अचरं तद्दासग्रामां मुञ्जसूनुकरल्पयत् ॥

उक्तो ज्योतिष्टोमः साग्निचित्यः । इदानीं श्रुतिक्रमेण गवाम-
यनप्रकरणाम्नातानि चतुर्विंशतिरहान्यनभ्यावृत्तिरूपाणि वक्तव्यानि ।
तेषां तावदुपदेशलाघवार्थं सत्ताहीनोभयप्रकृतिरूपं द्वादशाहमाह ।

१. शुद्धपचविशिष्टायामष्टम्यां द्वादशाहाय दीचन्ते । तिथि-
नियमः शाखान्तरात् । प्रक्रमप्रसवोत्यानान्येवमेव हि शुक्ले संभा-
व्यन्ते । प्रकृतिवत् ।

२. दीक्षापरिमाणं शाखान्तरात् ।

३. नियमार्थं वचनम् ।

४. सुत्यान्यहानीति सावनमानपरिच्छिन्नान्यहानि द्वादश
भवन्ति ।

५. अतिरात्रसंज्ञं सुत्यानां प्रथममहरुत्तमं च भवतः ।

६. प्रथमोत्तमयोरङ्गोर्मध्ये दशको ऽहर्गणो दशरात्रसंज्ञको
भवति । तस्याप्यवयवयो नामान्युच्यन्ते शास्त्रसंख्यवहाराय ।

७. तस्य दशरात्रस्य यः प्रथमः षडहः स पृष्ठ्यसंज्ञो भवति ।

८. षडहानन्तरं त्रयो ऽहर्विशेषाच्छन्दोमसंज्ञा भवन्ति ।

९. छन्दोमेभ्यो ऽनन्तरं दशममहर्भवति । संज्ञा शास्त्रसंख्य-
हारार्था ।

१०. अयं यज्ञो देवया अयंभिधेध इति हा रियोजनस्य याज्या भवति ।

११. अननुवषट्कृत एव हारियोजने ऽसंप्रेषितो मैत्रावरुणः परा याहि मघवन्ना च याहीत्येतां पुरोनुवाक्यामुक्त्वा जायेदस्त्वं मघवन् सेदु योनिरित्येतां वा । इह मद एव मघवन्निन्द्र तेभ्य इत्येवमादिकमतिप्रैषमाह द्वितीयप्रभृतिष्वहःसु ।

१२. प्रायणीयाख्यं प्रथममहरतिरात्रसंख्यं तस्मिन्पत्नीसंयाजान्ते तदहरेवाग्निष्टोमसंख्यमहः प्रारभ्यते । अतः प्रायणीयहारियोजने ऽननुवषट्कृते पुरोनुवाक्यामनूच्यातिप्रैषो विकल्पेन भवति । यदा च प्रयुज्यते तदा यथासमान्नातं भवति । श्वःशब्दस्य सुत्याभिप्रायात् ।

१३. आग्नीध्रो ऽतिप्रैषिते स्वस्य धिष्यस्य पश्चादुपविशाह श्वः सुत्या वामित्येवमादिकं मन्त्रम् ।

१४. अयं यज्ञ इत्यादि यदनुक्रान्तं तदेतत् प्रागुत्तमादङ्गो नित्यं भवति ।

१५. प्रागुत्तमादङ्गः पत्नीसंयाजान्तान्यहानि भवन्ति ।

१६. प्रागुत्तमादङ्ग इति वर्तते । इलासूक्तवाक्योः प्रागुत्तमादङ्ग आग्निषो न निर्वक्तव्याः ।

१७. यजमाननामधेयस्य सूक्तवाक्ये प्रागुत्तमादङ्गो ऽग्रहणम् । अद्वादशाहविकारेष्वप्यहर्गणेषु नित्यमेतत् प्रागुत्तमादङ्ग इत्यादि यदनुक्रान्तं तद् भवतीत्यस्यार्थस्य प्रकाशनार्थश्चकारः ।

१८. प्रायणीयोदयनीययोरतिरात्रयोः प्रउगे सारस्वतस्तृचो नित्यः । नित्यमेतदित्यधिकारात् । माधुच्छन्दसे वेति विकल्पो मा

भृदिति सूत्रारम्भः । अन्येष्वहःसु वचनप्रामाण्यात् यथोक्तः सारस्वतः ।

१९. माधुच्छन्दसः प्रउग इत्येवमुच्यमाने अद्वादशाहविकारे-
व्वहःसु वा सारस्वतस्तृचो भवति ।

२०. अहःसंघातेष्विति द्विरात्रग्रहणात्सिद्धे संघातग्रहणं सन्धि-
स्तोत्रार्थं । तेनायमर्थो भवति । द्विरात्रप्रभृतिषु अतिरात्रगणेषु
यस्मिन् काले होता आश्विनं शंसेत्तत्समकालमेव मैत्रावरुणः
प्रातरनुवाकमनुब्रूयाद्दहर्गणेषु अग्नीषोमीयान्तं तन्त्रमङ्गजातं ऊर्ध्वं
चावभृथाद्धिभावात् ।

२.

१. त्रिवृत्स्तोमं सर्वमेवाहः । रथन्तरपृष्ठं नियमतः । अग्नि-
ष्टोमसंख्यं । प्रथममिति शास्त्रसंख्यवहारार्थं नाम दशरात्रिकं तस्येद-
मिति । त्रिवृत्स्तोमं रथन्तरपृष्ठमग्निष्टोम इति पूर्वकारिवशादन्य-
थापीति चेत् । सत्यं । तथापि स्वश्रुत्यनुकारेण^१ वचनम् ।

२. ब्यूल्ह इति दशरात्रस्य विशेषाख्या । समूल्ह इति च । तत्र
ब्यूल्हपत्रे उपप्रयन्तो अध्वरमित्येतदाज्यसूक्तं भवति । प्राकृतस्याज्य-
सूक्तस्यैव निवृत्तिर्नामधेयात् । प्र वो देवायाम्नय इति समूल्हपत्र
आज्यं भवति । तथैव श्रुतत्वात् ।

३. उभयोरपि ब्यूल्हसमूल्हयोः सह सारस्वतेन । प्रउगवचनात् ।

४. आ यात्विन्द्रो ऽवस उप न इति मरुत्वतीयमेतत्सूक्तं भवति ।
प्राकृतस्य सूक्तमात्रस्यैव निवृत्तिः । तथा श्रुत्युपचारात् ।

५. आ न इन्द्रो दूरादा न आसादित्येतस्मूक्तं निष्केवल्यं भवति ।
 ६. अध्वर्या उपहवमिद्वाग्ने वर्चस्त्रित्येवमादिना मन्त्रेणाति-
 ग्राह्यं माहेन्द्रमनुज्जतं^१ भवयति । यजमानो मन्त्रलिङ्गात् । भवणं
 यजमानैरिति च कात्यायनस्य ।

७. युञ्जते मन उत युञ्जते धिय इति सावित्रमिति वच-
 नात्प्राकृतनिवृत्तिः । इहेह वो मनसा बन्धुता न इत्यार्भवं । हयो
 न विद्वाँ अयुजि स्वयं धुरीति वैश्वदेवं । देवानां पत्नीरिति द्वे वा
 परिहाय । एवमेव श्रुतत्वात् । इति वैश्वदेवे विकार इति वचना-
 च्छेषं प्राकृतम् ।

८. अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमित्येषा पञ्चजनीया परिधा-
 नीया । सर्वत्र द्वादशाहविकारेष्वपि^२ कार्या ।

९. विकार इत्यनुवर्तते । प्र शर्धाय मारुताय स्वभानव इत्ये-
 तन्मारुतं प्राकृतस्य निवृत्तिं करोति ।

१०. एतावतो ऽग्निष्टोमसंख्यादूर्ध्वं सप्ताहान्युक्थ्यसंस्थानि भवन्ति ।

११. द्वाशरात्रिकं चतुर्थमहः षोडशशतं कार्यम् । अथोक्थ्या-
 न्युपेत्य सृष्ट्वा षोडशिनमुपयन्तीति चतुर्थ एव श्रुतेः ।

३.

१. पञ्चदशस्तोमं स्तोत्रम् । एवमेवाहर्षहृत्पृष्ठविशिष्टं द्वितीय-
 मित्येवमाख्यं भवति ।

२. अग्निं दूतं वृणीमह इत्येतदाज्यसूक्तं ब्यूल्हपचे भवति ।

३. त्वं हि चैतवद्यश इत्येतदाज्यसूक्तं समूहे भवति । किंतु यत्रैतसूक्तं प्रयुज्यते तत्र सर्वत्रोत्तमां मुक्ता प्रयुज्यते ।

४. वक्ष्यमाणः प्रउगो गार्त्समद् इत्येवंनामा । शास्त्रसंबन्धवहाराथं नामकरणम् ।

५. अयं त्वचो वायव्यः ।

६. शुक्रस्याद्य गवाशिर इत्येका । उभा देवेति द्वे । इत्ययमैन्द्रवायवस्तृचः ।

७. अयं वां मित्रावरुणेत्येवमादीनि चत्वारि त्वचानि मैत्रावरुणमाश्विनमैन्द्रं वैश्वदेवमिति ।

८. उत स्या नः सरस्वती घोरा हिरण्यवर्तनिरित्येवमादिकः सारस्वतस्तृचः । इत्येतानि सप्त प्रउगत्वचानि प्राकृतानां निवृत्तिं कुर्वन्ति नान्यस्य । प्रउगत्वचानीति वचनात् ।

९. विश्वानरस्य वस्यतिमिति मरुत्वतीयस्य प्रतिपत् । इन्द्र इत्सोमपा एक इत्यनुचरो मरुत्वतीयस्य शस्त्रस्य । तथैव श्रुतेः ।

१०. प्राकृतस्य ब्राह्मणस्यत्यस्य निवृत्तिः । तन्नामधेयस्य द्रव्यान्तरे श्रुतत्वात् ।

११. इन्द्रसोमं सोमपते पिबेमभित्येतसूक्तं मरुत्वतीयं भवति । अर्थात्प्राकृतनिवृत्तिः ।

१२. या त ऊतिरवमा या परमेत्येतसूक्तं निष्केवल्यं भवति । तथैव श्रुतेः ।

१३. इन्द्रौजस्विन्नित्येवमादिना मन्त्रेण यजमानो ऽतिग्राह्यं भक्षयति । प्रत्यगाग्नीर्थागात् ।

१४. विश्वो देवस्य नेतुरित्येषा वैश्वदेवस्य प्रतिपद्भवति ।

१५. विश्वो देवस्येत्येतस्या उत्तरे । अस्य हि स्वयग्रस्तरमित्येते भवतः ।

१६. आ विश्वदेवं सत्पतिमित्ययं ढचो ऽनुचरः ।

१७. तद्देवस्य सवितुर्वीर्यं महदिति सावित्रं । ते हि द्यावा-
पृथिवी विश्वग्रंभुवेति द्यावापृथिवीयं । यज्ञस्य वो रथं विप्रपतिं
विश्रामिति वैश्वदेवम् । इति वैश्वदेवे विकारः । विकारवचना-
दन्यप्राकृतम् ।

१८. पृचस्य वृष्णो अरुषस्य नू सह इति वैश्वानरीयं । वृष्णे
ग्रर्धाय सुमखाय वेधस इति मारुतं । नू चित्सहोजा अमृतो नि
तुन्दत इति जातवेदसीयमित्याग्निमारुते विकारो ऽन्यत् प्राकृतम् ।

४.

१. सप्तदश स्तोमाः सर्वेषु स्तोत्रेष्वस्मिन्नहनि तदिदं सप्तदश-
स्तोममहः । वैरूपपृष्ठमिति वैरूपं नाम निष्केवल्यस्तोत्रस्य साम ।
ढतीयमिति शास्त्रसंबन्धवहारार्थं नाम । स्तोमातिशंसनार्थं स्तोम-
सङ्ख्यावचनम् ।

२. त्रिध्वयहस्तु गायत्राण्याज्यानि व्यूल्हपचे । गायत्रप्रातः-
सवनो ह्येष त्र्यह इति (२२. ३) श्रुतेः ।

३. त्वमग्ने वसूरिहेति समूल्हपचे आज्यं भवति । अन्यत्रापि
यत्रास्य प्रयोगस्तत्र सर्वत्रोत्तमां परिहाप्य शंसेत् ।

४. श्रौष्णिह आत्रेय इत्येवंसंज्ञको ऽस्मिन्नहनि प्रउगो वाय-
व्यादिहचसप्तको भवति ।

५. वायव्यस्य हचस्यैका भवति ।

६. वायो याहि शिवा दिव इत्येते द्वे पूर्वा चैका एवमसौ
वायव्यस्तृचः ।

७. एवमेष ऐन्द्रवायवस्तृचः ।

८. आ मित्रे वरुणे वयमिति मैत्रावरुणस्तृचः ।

९. श्रौष्णिह आश्विनस्तृचः समाख्यानात् ।

१०. आ याह्यद्रिभिः सुतमित्यैन्द्रस्तृचः ।

११. सजूर्विश्वेभिर्देवेभिरित्येवमादिको वैश्वदेवस्तृचः ।

१२. उत न प्रिया प्रियास्विति सारस्वतस्तृचः । इति प्रउग-
हचानीति वचनात् प्रउगहचानामेव निवृत्तिरन्यत्राकृतम् ।

१३. तंतमिद्राधसे मह इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदिति श्रुतेः ।
त्रय इन्द्रस्य सोमा इत्यनुचर इति च ।

१४. प्रैतु ब्रह्मणस्यतिरित्ययं ब्राह्मणस्यत्यः स्वधर्मेण प्रगाथः ।

१५. अर्यमा मनुषो देवतातेति सूक्तं मरुत्वतीयं भवति ।

१६. यद् द्याव इन्द्रेति वैरूपस्य स्तोत्रियः प्रागाथेन धर्मेण ।
यदिन्द्र यावतस्त्वमित्यनुरूपः प्रागाथेन^१ धर्मेणैव । वैरूपस्यैतावन्यत्रा-
प्युच्यमानौ प्रत्येतयौ ।

१७. इन्द्र त्रिधातु शरणमिति त्रिवान्शामप्रगाथ इति श्रुतेः ।

१८. अहं भुवं वसुनः पूर्व्यस्यतिरितौन्द्रसूक्तमिति श्रुतेः । यो

जात एव प्रथमो मनस्वानित्येतस्मिंस्त्रैष्टुभे निविदं दधातीति च श्रुतत्वात् । द्विषूक्तं निष्केवल्यं । उपजनश्च प्रकृतिं निवर्तयति । सूक्त-
विष्टुधावन्त्ये निविद्यथमे लाहाव इत्येतद्यथोक्तं कार्यम् ।

१९. सूर्यं भ्राजस्त्रित्येवमादिना मन्त्रेणातिग्राह्यभचो यज-
मानकर्तृकः । तत्सवितुर्वृणीमह इति प्रतिपदग्निष्टोमस्य ।

२०. अभि त्वा देव सवितरित्यभिवाननुचर इति श्रुतेः ।

२१. उदु स्य देवः सविता हिरण्येति सावित्रसूचः । घृ-
वती भुवनानामभिश्चियेति द्यावापृथिवीयसूचः । अनश्वो जातो
अनभीशुर्गृह्य इत्यार्भवम् । परावतो ये दिधिषन्त आप्यमिति
वैश्वदेवे विकारः । अन्यत्राकृतम् ।

२२. वैश्वानराय धिषणामृतावृध इति वैश्वानरीयं । धारा-
वरा मरुतो घृण्वोजस इति मारुतम् । त्वमग्ने प्रथमो अङ्गिरा
ऋषिरिति जातवेदसीयं । तथैव श्रुतत्वात् । इत्याग्निमारुते विकार
इति वाक्यशेषः । प्राकृतमन्यद्विकारवचनात् ।

५.

१. एकविंशस्तोममिति समासो ऽहर्वचनः । स्तोमसङ्ख्या सर्वत्र
स्तोमातिशंसने होत्रकाणामुपयुज्यते । वैराजपृष्ठमिति वैराजशब्दो
ऽपि क्वचित्संख्यात्वेन^१ व्याक्रियते । वैराजात्तृतीयसवनमिति । चतुर्थ-
मिति संज्ञा शास्त्रसंख्यवहारार्थैव ।

२. आग्निं न स्ववृक्तिभिरिति वैमदमाज्यमिति (११. ६) श्रुतेः ।

३. अग्निं नरो दीधितिभिररण्योरिति समूह्ये वैराजमाज्य-
मिति (२२. ५) श्रुतेः ।

४. तथैव श्रुतेः । स उच्यते ।

५. वायव्यस्य प्रथमा ।

६. विहि होत्रा अवीता इत्येते द्वे । एवं वायव्यस्तृचः ।

७. इन्द्रश्च वायवित्येवमादिको वायव्यात्परस्तृच ऐन्द्रवायवो भवति ।

८. यश्चिकेत स सुक्रतुरिति मैत्रावरुणस्तृचः ।

९. आ नो विश्वाभिरित्येवमादिसध्वंस आश्विनस्तृचः ।

१०. आ त्वा गिरो रथौरिवेत्यैन्द्रस्तृचः ।

११. अप त्यं वृजिनं रिपुमित्येषा वैश्वदेवत्तृचस्यैका भवति ।
अप त्यं परिपन्थिनमित्येषा न भवति । यूयं हि छेति साहचर्यात् ।

१२. यूयं हि ष्ठा सुदानव इत्येते वैश्वदेवस्य द्वे पूर्वाक्ता चैका ।
एवं वैश्वदेवस्तृचः । एकयानुष्टुभा क्वचिन्त्यायेनान्या अनुष्टुभः ।

१३. इयमददाद्रभसमृणच्युतमिति सारस्वतस्तृचो जागतः ।
जगत्प्रातःसवनो ह्येष अह इति (२२. ७) श्रुतेः ।

१४. सामूह्यिके प्रउगे प्र णो देवीति सारस्वतस्तृचो भवति ।

१५. तं त्वा यज्ञेभिरीमह इति यज्ञवत्या मरुत्वतीयं प्रतिपद्यत
इति श्रुतेः ।

१६. पार्थिकस्य प्रथमस्य अहस्यानुचराः । इदं वसो सुतमन्धः ।
इन्द्र इत्सोमपा एकः । त्रय इन्द्रस्य सोमा इति । ये च ब्राह्मणस्यत्याः
प्र नूनं ब्राह्मणस्यतिरुत्तिष्ठ ब्राह्मणस्यते प्रैतु ब्राह्मणस्यतिरिति उत्तर-
स्यापि अहस्य यथासङ्घेनैत एव ।

१७. श्रुधी हवमिन्द्र मा रिषण्य इति मरुत्वतीयमिति
(२२. ७) श्रुतेः ।

१८. इन्द्र मरुत्व इह पाहि सोममिति त्वचः । इमं नु मायिनं
ऊव इति च । एतौ त्वचौ पूर्वं च सूक्तम् ।

१९. सूक्तविवृद्धावन्ये निवित्प्रथमे त्वाहाव इति यथोक्तम् ।

२०. वैराजस्य पृष्ठस्य पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वेत्येतौ स्तोत्रि-
यानुरूपौ सन्यूङ्खौ भवतः । न्यूङ्ख इत्योकारो ऽभ्यस्त उच्यते । तद्धर्म-
युक्तं स्तोत्रियानुरूपयोः शंसनम् ।

२१. त्रिपादा एता विराजः । तत्र मध्यमस्य पादस्य
द्वितीये ऽचरे यः स्वरस्तस्य द्विरोकारः सप्तमे ऽचरे यस्तस्यापि
स्थाने द्विरोकारइत्येवंरूप आनुष्टुभाख्यो न्यूङ्खः । तस्योदाह-
रणम् ।

२२. न्यूङ्खनीयश्चेत्याद् इत्यादि (१३. १. ७) तत्रैव वक्ष्यामः ।

२३. वैराजाख्यं न्यूङ्खस्वरूपमुच्यते । इह तावन्मध्यमाख्यस्यैव
पादस्य द्वितीये ऽचरे द्वादशकाल ओकारो ऽभ्यस्यः । तत्र श्रुतत्वात् ।
त्रिष्कृत्व ओ उच्चार्य तत एकं दीर्घं स्वधर्मण पुनरप्येवं द्विः इति
वैराजो न्यूङ्खः । अस्योदाहरणम् ।

२४. यं तो ओ ओ ओ३ ओ ओ ओ ओ३ ओ ओ ओ ओ३
सुषाव हर्यश्वाद्रिः ।

२५. ओथा मोदैवेति प्रतिगरस्य^१ षलचरस्य द्वितीयचतुर्थयो-

रचरयोर्द्विष्यूर्वं द्विरुत्तरमित्यानुष्टुभः प्रतिगरः । अस्योदाहरणम् ।
ओथो३ ओ३ मोदो३ ओ३ एवेति^१ ।

२६. ओथा मोदैवेत्यस्य वैराजन्यूङ्गपक्षे द्वितीये ऽचरे वैराजः^२
प्रतिन्यूङ्गः प्रतिगरो^३ भवति^४ । आनुष्टुभप्रतिगरोदाहरणम्^५ ।

२७. वैराजप्रतिगरोदाहरणम्^६ ।

२८. ओथो ओ ओ ओ३ ओ ओ ओ ओ३ ओ ओ ओ ओ३
मोदैव इति ।

२९. इन्द्रमिद्देवतातय इत्यष्टेन्द्रः साम्नः प्रगाथः इति श्रुतेः ।

३०. तुभ्येदिमा सवना शूरविश्वेत्येतासां तिसृणां पूर्वयोर्न्यूङ्गः
कर्तव्यः । स्तोत्रियानुरूपयोश्चैव न्यूङ्ग उक्थमुखीययोश्चेति श्रुतेः ।

३१. कुह श्रुत इन्द्रः कस्मिन्नद्येति सूक्तं । युधस्य ते वृषभस्य
स्वराज इति सूक्तं । त्वसु वः सत्रासाहमिति तिस्रः । इत्येतत्सूक्तद्वयं
द्वचं च निष्कवल्क्यम् ।

३२. विश्वो देवस्य नेतुरिति । एषा प्रतिपद् द्वितीयादङ्गः
प्रतिपत्तव्या^७ ।

३३. हिरण्यपाणिमूतय इत्यूतिमाननुचर इति (२२. ९) श्रुतेः ।

३४. आ देवो सविता सुरत्न इति सावित्रं । प्र द्यावा यज्ञैः
पृथिवी नमोभिरिति द्यावापृथिवीयं । प्र ऋभुभ्यो दूतमिव वाचमिथ

१ A om. from अस्योदाहरणं up to २६ ०त्यस्य । D om. ओथो मोदैवेति ।

२ A वैराजन्यूङ्गपक्षे तु ओथा मोदैवेत्येतस्य । ३ C om. प्रतिगरो । ४ D om. 26. 27.

५ C अस्य instead of आनुष्टुभप्रतिगर । ६ C D om. Sūtra and Text.

७ D om. C in marg.

इत्यार्भवं । त्रैष्टुभान्येतानि । त्रिष्टुप् तृतीयसवन इति श्रुतेः । प्र
शुक्रेतु देवी मनीषेति वैश्वदेवे विकारौ ऽन्यत्प्राकृतम् ।

३५. प्र सम्राजो असुरस्य प्रशस्तिमिति वैश्वानरीयम् । क ई
व्यक्ता नरः सनीला इति मारुतं । ऊवे वः सुद्योत्मानं सुवृक्तिमिति
जातवेदसीयं । त्रैष्टुभान्येतानि । त्रिष्टुप् तृतीयसवन इति श्रुतेः ।
इत्याग्निमारुते विकार इति शेषः ।

६.

१. पञ्चमसंज्ञकं दाशरात्रिकं पञ्चममहः । त्रिणवस्तोमं । स्तोम-
सङ्ख्या होत्रकाणां स्तोमातिशंसनप्रयोजनार्था । शक्यो महानाम्न्यः ।
तद्योनिकं पृष्ठं सामेत्याहुः ।

२. इममू षु वो अतिथिमुषर्बुधमिति व्यूल्हपचे नवर्चमाज्यं
भवति । जगत्प्रातःसवनो ह्येष अह इति श्रुतेः ।

३. अग्निं तं मन्ये यो वसुरिति समूल्हपचे आज्यं कार्यम् ।

४. तस्याग्निं तं मन्य इत्येतस्य प्रथमाद्यै शंसनार्थं प्रकृतिवत्पदं
अवगृह्य पदमवगृह्य^१ अवस्य द्वे अवगृह्य अवस्य^२ एकेन प्रणौति ।
एवमेतां सत्रिर्वचनां शस्त्वा ततः ।

५. अर्धर्चशो वा प्रातःसवनमित्यस्य निवृत्त्यर्थं वचनम् ।

६. श्रुत्यनुकरणार्थं वचनमवृहतीनां चोद्धारः पचे ।

७. आ नो यज्ञमिति द्वे । आ नो वायो महे तन इत्येका ।
इत्ययं वायव्यस्तुचः ।

८. आ वां सहस्रं हरय इत्यैन्द्रवायवस्तृचः । तिस्रोऽपि गायत्र्यः बार्हताख्यस्तु च्छत्रिन्यायेन ।

९. ऋधगित्या स मर्त्य इत्येते द्वे । प्र मित्राय प्रार्थम्ण इत्येका मेत्रावरूपोऽयं तृचः ।

१०. आश्विनोऽयं तृचः ।

११. तृचोऽयमैन्द्रः ।

१२. देवंदेवं वो ऽवसे देवंदेवमभिष्टय इत्येवमादिको वैश्वदेवस्तृचः । यस्तु प्राथम्यादाशङ्कते देवंदेवं वो ऽवस इन्द्रमिन्द्रं गृणीषणीत्ययं न बार्हतो नापि वैश्वदेवः । तत्र केचिदाङ्गुरन्यो ऽप्येवमादिको बार्हतश्च वैश्वदेवश्च शाखान्तरे ऽस्ति । तन्नित्यर्थं विशेषणम् ।

१३. इयमददाद्रभसमृणच्युतमिति सारस्वतस्तृचः । एतान्युक्तानि प्रउगत्त्वानि । पुरोरुचस्तु नित्याः ।

१४. उत स्या नः सरस्वती घोरा हिरण्यवर्तनिरिति सामूल्हिके प्रउगे सारस्वतस्तृचः ।

१५. यत्पाञ्चजन्यया विभेति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदिति श्रुतेः ।

१६. इत्या हि सोम इन्द्र इति मदत्पांक्तमिति (२३.१) श्रुतेः सूक्तं । अवितासि सुन्वतो वृक्तबर्हिष इति षट्पदा इति श्रुतेः । मरुत्वाँ इन्द्र वृषभो रणायेति विज्ञातत्रैष्टुभमिति श्रुतेः । अयं ह्येन वा इदमिति तिस्रः । एवमेकस्तृचः त्रीणि च पूर्वाणि सूक्तानीति मरुत्वतीयं । सूक्तविवृद्धावन्त्ये निवित्प्रथमे त्वाहाव इति यथोक्तम् ।

१७. शक्र्यो महानाम्न्य इत्यनर्थन्तरं । ता अरण्ये अनूच्याः । अतो न प्रतीकग्रहणम् ।

१८. नवानां महानान्नीनां शस्यविधिरुच्यते । यथा तिस्रो ऽनुष्टुभः शस्यन्ते अर्धर्चश एवमेकैका शस्यते । त्रिभिस्त्रिभिरेकैका भवतीत्यर्थः । ततस्त्रिस्त्रिरुच्यन्ते । ऋगादौ तिस्र आवर्तन्ते । यथातथेति निर्देशात् । महानान्नीनां योन्यनुशंसने ऽपि विनियुज्यमानानामयं धर्मः । न^१ निवृत्तिः वैराजन्यूङ्घनिवृत्तिवत् ।

१९. अयमुत्तमाशब्दस्तृतीये ढचे वर्तते । तस्या एवरूपाया उत्तमाया आन्नायप्रसिद्धाया उत्तमा सा पङ्क्तिरिति । पङ्क्तिधर्मेण शस्यत इत्यर्थः ।

२०. या सा पङ्क्तिरुत्तमा तस्या उत्तमे पादे पञ्च पदानि पुरीषाख्यानि निविच्छंसं शंसेत् । न प्रणवमन्तरा कुर्यादित्यर्थः । तानि चारण्ये ऽनूचानि ।

२१. प्रत्यस्मा इत्येवमादिका यथोपदिष्टास्त्रयस्तृचा अस्माअस्मा इति दशमी । एवा ह्यसि वीरयुरिति वा दशमी । स एषो ऽनुरूपः । स इत्यतिरेकात्परोक्षपृष्ठे ऽस्य स्तोत्रियत्वेन विनियुज्यमानस्य महानान्नीस्तोत्रियवत् प्रथमस्तृचस्त्रिरुच्यते । स इति सादृश्यार्थं शब्दनिर्देशात् ।

२२. यदिन्द्र नाङ्गधीध्वेति सान्नः प्रगाथ इति (२३.२)श्रुतेः ।

२३. इन्द्रो मदाय वावृध इति मदत्यान्तं प्रेदं ब्रह्म वृचत्वर्य-
ध्वाविधेति षट्पदाः । अभूरेको रथिपते रथीणामिति विज्ञात-
चैष्टुभं सवनधरणं^२ तमिन्द्रं वाजयामसीति तिस्रः^३ । गायत्रमध्य-

१ C (orig.) D °नामधेयं धर्मः । २ C (orig.) D om. न ।

३ Om. in A. ४ C D om. तिस्रः ।

न्दिनो ह्येष अह इति श्रुतिवचनादिति (२३. २) निष्केवल्यं ।
सूक्तविष्टद्वावन्त्ये निवित्रथमे त्वाहाव इति यथोक्तम् ।

२४. तत्सवितुर्वरेण्यमिति वैश्वामित्रो ऽनुचर इति श्रुतेः ।

२५. उदु य देवः सविता दमूना इति त्वचं सावित्रं । मही
द्यावापृथिवी इह ज्येष्ठे इति द्यावापृथिवीयं चतुर्च्चंम् । ऋभुर्विभा
वाज इन्द्रो नो अच्छेत्यार्भवं । को नु वां मित्रावरुणावृतायन्निति
वैश्वदेवं प्र शंतमेति वा श्रुत्यन्तरात् । इति वैश्वदेवे विकारो ऽन्य-
त्राकृतम् ।

२६. हविष्यान्तमजरं स्वर्विदीति वैश्वानरीयं । अस्मिन्सूक्ते
एक एवाग्निर्वज्रधा समिद्ध इति खैलिकापि सती नोद्धर्तव्या ।
प्रश्नव्याकरणयोः साहचर्यात् । वपुर्नु तच्चिकितुषे चिदस्त्विति मारु-
तम् । अग्निर्हता गृहपतिः स राजेति जातवेदसीयं । अस्मिंस्तृचे
अग्ने यदद्य विगो अध्वरस्य होतरिति त्रयोदशाक्षरपादः^१ ।

अनुदात्तं तु पादादौ नोवर्जं विद्यते पदम्^२ ।

इति । होतरित्यनुदात्तं । इत्याग्निमारुते । विकार इति वाक्य-
शेषः ।

२७. सामूल्हिके पचे मूर्धानमित्येवमादीनि सूक्तानि वैश्वान-
नरीयमारुतजातवेदसीयानि भवन्ति । तथा च श्रुतावथ समूल्ह
इत्यारभ्य सर्वमान्नातम् ।

७.

१. षष्ठमहर्व्याख्यातयं । तस्य तावत्सामान्यमेतत् स्वरूपं । स्तोमसङ्ख्या होत्रकाणं स्तोमातिशंसनार्था । रैवतपृष्ठमिति स्वमत-
प्रकाशनं । षष्ठमिति संव्यवहारार्थम् ।

२. नित्याभिः प्राकृतीभिर्याज्याभिः पारुच्छेपीर्वक्ष्यमाणिकाः
संधाय यजन्ति । होत्रादयः । नित्याः पूर्वा याज्याः कृत्वा पारु-
च्छेपीभिर्यजन्तीति श्रुतेः । पारुच्छेपीभिरिति समानेषु प्रतीकेषु
नियमार्थम् ।

३. आ त्वा जुवो रारहाणा अभि प्रयः आ वां धियो ववृत्यु-
रध्वराँ उपेत्यैन्द्रवायवस्य पुरोनुवाक्ये भवतः । श्रुत्यन्तरात् नित्याभ्यां
सह संधाय । नेदच्युतं यज्ञस्य प्रियं देवानामन्तरयामेति चार्थ-
वादस्य तुल्यत्वात् ।

४. स्त्रीर्णं बर्हिरूप नो याहि वीतये आ वां रथो नियुत्वा-
न्वचदवस इति याज्ये नित्ययोरुत्तरे । तद्यदाभिस्तदहर्न वषट्कुर्व-
न्तीति (२३. ४) श्रुतेः ।

५. सुषुमा यातमद्रिभिरिति नित्याया उपरि मैत्रावरुण-
ग्रहस्य पुरोनुवाक्या कार्या । उत्तरा याज्या । इम आ यातमिन्द्रव
इत्येषा नित्याया उपरि उत्तरा याज्या ।

६. युवां स्तोमेभिर्द्वयन्तो अश्विनेत्येषा अश्विनस्य ग्रहस्य
पुरोनुवाक्या नित्याया उपरि । उत्तरा याज्या अचेति दस्येत्येव-
मादिका ।

७. वृषन्निन्द्र वृषपाणास इन्द्रव इति होतुः प्राकृताया उपरि ।

तां वां धेनुं न वासरौमिति मैत्रावरुणस्य नित्यानन्तरा । विश्वेषु
हि त्वा सवनेषु तुञ्जत इति ब्राह्मणाच्छंभिनो नित्यामुक्त्वा । मो षु
वो अस्मदमितानि पौंस्वेति पोतुर्नित्या च पूर्वा । आ यन्नः पत्नी-
गमन्त्यच्छेति नित्याया उपरि द्विपदा । ततस्ता नो रासन्नातिषाचो
वसूनीति नेष्टुः । यथासङ्ख्याभावान्नेष्टुर्वचनं । द्विपदा त्रिष्टुप् चेति
च^१ समुच्चयार्थः । अग्निं होतारं मन्ये दास्वन्तमित्याग्नीध्रस्य नित्या
च पूर्वा । दध्यङ् ह मे जनुषं पूर्वा अङ्गिरा इत्यच्छावाकस्य नित्याया
उपरि । प्रातःसवने प्रस्थितानामेता याज्याः ।

८. तुभ्यं हिनवानो वसिष्ठ गा अप इति षष्ठचयोः सूक्तयो-
रेकैका होत्रादीनामृतुप्रैषादूर्ध्वं याज्या भवति । नित्यान्पूर्वानृतु-
याजान् कृत्वा गार्त्समदैर्यजन्तीति (२३. ४) श्रुतेः ।

९. होतरेतद्यजेत्यध्वरुराह गृहपतिश्चेत्यस्यापवादः । चत्रिय-
वैश्ययोरपि स्वयंक्रिया स्वयमिति वचनात् ।

१०. साग्निचित्ये^१ कर्मणि चित्यस्याग्नेः पश्चादुपविश्याध्वर्यु-
र्यजति । अनग्निके उत्तरवेदेः^२ शालामुखीयस्याग्नेः पश्चादुपविश्य
गृहपतिर्यजति ।

११. पिबा सोममिन्द्र सुवानमद्रिभिः इन्द्राय हि द्यौरसुरो
अनन्त । त्वया वयं मघवन्पूर्व्ये धने । पाहि न इन्द्र सुष्टुत सिधः ।
नू इत्या ते पूर्वथा च प्रवाच्यं । अवर्मह इन्द्र दादृहि शुधी नः ।
वनोति हि सुवन् चयं परीणसः । इत्येता माध्यन्दिने सवने होत्रा-
दीनां प्रस्थितयाज्याः । यागो यथासङ्ख्येन नित्यानामुपरि ।

१ D om. च, C has it in marg. २ C D साग्निके । ३ A ins. पश्यात् ।

१२. न पारुच्छेपीसंधानं । किर्यांस्तु विकारः । उत माता बृहद्दिवा शृणोतु न इति नित्या अमेव न इति निवर्त्य^१ प्रस्थित-याज्या भवति ।

१३. अनवानन्तो ऽर्धर्चेध्वनवस्यन्तः । त्रिष्वपि सवनेषु प्रस्थितानां द्विदेवत्यर्तुयाज्ञानां च^२ यजन्ति ।

१४. तद्वै खल्वैकाहिकीभिरेव यजेयुरिति (२३. ५) श्रुतेः । अस्मिन्नपि पक्षे ऽनवानन्त एव ।

८.

१. अयं जायत मनुषो धरीमणीत्याज्यमिति श्रुतेः । पद-विग्रहणमेकस्मिन्पादे ।

२. वक्ष्यमाणकः । श्रुत्यन्तरे विशेषवचनात् ।

३. स्त्रीर्णं बर्हिरूप नो याहि वीतय इति वायव्यस्तृचः ।

४. आ वां रथो नियुत्वान्वचदवस इत्यैन्द्रवायवस्तृचः ।

५. अयं मित्राय वरुणाय शंतम इति मैत्रावरुणस्तृचः ।

६. युवां स्तोमेभिर्देवयन्तो अश्विनेत्याश्विनस्तृचः ।

७. वृषन्निन्द्र वृषपाणास इन्द्रव इत्येका ऐन्द्रस्य तृचस्य ।

८. अवर्मह इन्द्र दादृहि श्रुधी न इत्येते द्वे पूर्व्या सहैन्द्र-स्तृचः ।

९. ओ षू णो अग्ने शृणुहि त्वमीलित इति वैश्वदेवस्तृचः ।

१ A निर्देच्य C नित्यां निर्वच्ये प्र० D नित्यां निवर्त्ये प्र० । २ CD तु instead of च ।

१०. इयमददाद्भसमृणच्युतमिति सारस्वतस्तृचः । इति प्र-
उगदचानि । पुरोरुचस्तु नित्याः ।

११. उत नः प्रिया प्रियास्विति समूल्हपचे सारस्वतस्तृचो
भवति ।

१२. स पूर्व्या महानामिति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदिति श्रुतेः ।

१३. यं त्वं रथमिन्द्र मेधसातये । स यो वृषा वृष्येभिः
समोकाः । मरुत्वाँ इन्द्र मीढ्व इति तिस्र इति एतन्मरुत्वतीयं ।
सूक्तविवृद्धावन्त्ये निवित्प्रथमे त्वाहाव इति यथोक्तम् ।

१४. रेवतीर्नः सधमादे रेवाँ इद्रेवतः स्तोतेति रैवतस्थान्य-
त्रापि सत एतौ स्तोत्रियानुरूपौ भवतः ।

१५. मा चिदन्यद्वि शंसतेति सान्नः प्रगाथ इति श्रुतेः ।

१६. एन्द्र याह्युप नः परावतः । प्र घा न्वस्य महतो महानि ।
उप नो हरिभिः सुतमित्येतास्त्रिस्र इति निष्केवल्यं । सूक्तविवृद्धा-
वन्त्ये निवित्प्रथमे त्वाहाव इति यथोक्तम् ।

१७. अभि त्यं देवं सवितारमोणोः । कविक्रतुमित्यति-
च्छन्दसा वैश्वदेवं प्रतिपद्यत इति (२३. ८) श्रुतेः ।

१८. तस्या इत्यन्यत्रापि शंसने सति प्रतिपत्त्वे वर्तमानाया
एष एव धर्मः । षोडशाक्षरेण प्रतिपत्पदविग्रहणं । ततो ऽष्टादशा-
क्षरेण प्रणवः । पुनः पञ्चदशाक्षरेणावसानं । पञ्चदशाक्षरेण प्रणवः ।

१९. अस्य हि स्वयश्रस्तरमित्येवमादिके प्रतिपद उत्तरे
भवतः ।

२०. अभिवाननुचर इति श्रुतेः ।

२१. उदु व्य देवः सविता सवायेति सावित्रमिति श्रुतेः ।
 २२. कतरा पूर्वा कतरापरायोरिति द्यावापृथिवीयमिति
 (२३. ८) श्रुतेः ।
 २३. किमु श्रेष्ठः किं यविष्ठो न आजगन्नित्यार्भवमिति श्रुतेः ।
 २४. इदमित्या रौद्रं गूर्तवचा इति वैश्वदेवं । तस्य द्वे उत्तमे
 परिशिष्ये ये यज्ञेन दक्षिण्या समक्ता इत्येतं नाराशंसं समावपतीति
 श्रुतेः । परिशिष्टे इदमित्येत्यस्य सूक्तस्य ये मुक्ते तस्मिन्क्रमे शंस-
 तीति वैश्वदेवे विकारो ऽन्यत्प्राकृतम् ।
 २५. अहश्च कृष्णमहरर्जुनं चेति वैश्वानरीयमिति श्रुतेः ।
 २६. प्रयज्यवो मरुतो भ्राजदृष्टय इति मारुतमिति श्रुतेः ।
 २७. इमं स्तोममर्हते जातवेदस इति जातवेदसीयमिति
 श्रुतेः । इत्याग्निमारुते । विकार इति वाक्यशेषः । विकारवचना-
 दन्यत्प्राकृतम् ।
 २८. मध्यमस्यहश्चतुर्थपञ्चमषष्ठान्यहानि । तत्र ये उक्ता निष्के-
 वल्यमरुत्वतीययोरुत्तमारुचास्तानुत्सृजति समूल्हपचे । व्यूल्हपच एव
 गायत्रमध्यन्दिनत्वं युज्यते । अन्यत्प्राकृतिवत् त्रैष्टुभं माध्यन्दिनसवन-
 मिति ।
 २९. व्यूल्हपचे^१ यान्युक्तानि वैश्वदेवानि मध्यमे अहे तानि
 शस्वा तदन्ते समूल्हपचे^२ स्वस्ति नो भिमिमीतामिति च तिस्रः ।
 चकारः समुच्चयार्थः । एतास्तिस्रः प्राक् पञ्चजनीयायास्त्रिव्यहसु
 साकल्येन व्यवस्थिताः करोति । यथासङ्गं ।

१ C in marg. समू ।

२ C D om. समूल्हपचे ।

३०. समूह एव क्रियमाणे ऽयमपरो विशेषः । ततं मे अप-
स्तदु तायते पुनरित्येतच्चतुर्थस्याङ्ग आर्भवं भवति । प्र च्छमुभ्य इत्ये-
तन्निवर्तते ।

३१. चतुर्थ एवाहनि चग्रब्दात् । चतुर्थे ऽहनि यन्मारुतमुक्तं क
इं व्यक्ता इति तस्यान्ते समाप्तावित्यर्थः । प्र यन्तु वाजास्तविषीभि-
रग्नय इति तिस्रः करोति शंसतीत्यर्थः । प्र यन्तु वाजास्तविषीभि-
रग्नय इति तिस्रो ऽधिकाः समूह्वा इति^१ (२२. ९) श्रुतेः ।

३२. चतुर्थस्य समूह इति वर्तते । वसुं न चित्रमहसं गृणीष
इत्येतच्चतुर्थे ऽहनि समूहे जातवेदसीयं भवति । ऊवे वः सुद्यो-
त्मानमिति निवर्तते ।

३३. वैयूल्हिकात्षलहात्सामूल्हिके यो विशेषः स उक्तः ।
परोक्षपृष्ठादिषु तु च्छन्दोगवशेन स्तोत्रियानुरूपान्सामप्रगाथांश्च
कुर्यात् । तत्र हि सामपरोक्षे एतेष्वेव स्तोत्रियेषु अन्यानि सामानि
क्रमात् सामपरोक्षे ऽनुरूपेष्वन्यानि तत्रानुरूपे ऽपि वैराजे क्रिय-
माणे न्यूङ्घने भवत्येव । वैराजस्येति सामाश्रयत्वात् । यदि पुनर्वि-
राट्सु सामान्तरं भवति ततो न न्यूङ्घः । न हि वैराजं तदथान-
मन्यूङ्घनायेति श्रुतेः । शाक्तरं तु नान्यास्वृचु न शक्नोतीष्वन्यत्सामेति
समाख्यानात् । बृहद्रथन्तरमितरे । अथ कस्मादन्वहं बृहत्क्रियत
इति श्रुतेः । दशमे वाहनि स्वयोनौ रथन्तरं । उपाङ्घ्यपृष्ठ आपर्क्य-
पृष्ठे तनूपृष्ठे ब्रह्मसामानि च्छन्दोरुत्स्तोमे व्यूल्हाः स्तोमा इति
च्छन्दोगवाक्ता ।

३४. उक्तानां षलहानां ये विगेषा उक्तास्तद्भ्यतिरिक्तमन्यन्तुल्यं समूह्येन । ततश्च समूह्य एषां प्रकृतिः^१ । उक्थमुखीययोस्तु न्यूङ्घो भवत्येव होतुः । यस्माच्छन्दोगवग्नेन स्तोत्रियानुरूपान्शामप्रगाथांश्चेति वचनं । श्रुत्यर्थवादश्चानुगृहीतो भवति । अथ कस्माच्चतुर्थे ऽहनि न्यूङ्घयतीत्येवमादिकः ।

३५. विश्वजिदपि परोक्षपृष्ठो बृहद्रथन्तरपृष्ठ उपाङ्घ्यपृष्ठ आ-
पर्क्यपृष्ठस्तनूपृष्ठश्चन्द्रोरुट्स्तोम इत्येतैः प्रकारैर्भवति । तस्यापि तथैव भवति यथा षलहस्य च्छन्दोगवग्नेन स्तोत्रियानुरूपक्रिया साम-
प्रगाथक्रिया च । अग्निं नर इत्यग्निष्टोमसाम्नः स्तोत्रियानुरूपा-
वित्येतदसंयुज्य विधीयमानत्वात्सर्वत्र साधारणम् । बृहद्रथन्तरपृष्ठ-
योर्यदि भवति बृहत्प्रत्यक्षपृष्ठस्तत्रापि^२ त्वं हि चैतवद्यग्र इत्येतदाज्यं भवति । उभयसामापि बृहत्पृष्ठो भवत्येवाथ कस्मादन्वहं बृहत्क्रियत इति लिङ्गात् । तनूपृष्ठस्य सामप्रगाथांश्चस्त्वा योनी परोक्षपृष्ठे । न^३ कण्वबृहद्रथन्तरयोरीनी । स्वस्ति नो मिमीतामिति च तिस्रो ऽन्ते वेश्वदेवानां करोतीत्येतत्समानमन्यत्समूह्येनेति वचनाद्विश्वजि-
त्यपि सर्वेषु^४ भवति । परोक्षपृष्ठे ऽपि न होतुः प्रतिशिल्पक्रिया होत्रकाणां तत्राधिकारात् ।

६.

१. मध्ये दशरात्र इति प्रकृतम् । तस्य पृष्ठ्यषलह उक्तः ।
त्रयश्च च्छन्दोमा वक्तव्याः । तत्र तावच्छान्दोमिकं प्रथममहर्दश-

१ C D प्रकृतिं ।

२ C D om. बृहद् ।

३ C बृहत्प्रत्यक्षपृष्ठं D बृहत्प्रत्यक्षपृष्ठं ।

४ C सर्वेषु पक्षेषु ।

रात्रस्य सप्तमं तदुच्यते । चतुर्विंशस्तोमं सर्वमहः । होत्रकाणां
स्तोमातिशंसनार्थं वचनं । बृहत्पृष्ठमिति स्वश्रुत्यभिप्रायः । बृहद्र-
थन्तरपृष्ठे ऽपि दशरात्रे युचु बृहदयुचु रथन्तरमेवं प्राप्ते ऽप्यस्य
सप्तमस्याङ्गो बृहत्पृष्ठतैव वचनात् ।

२. प्र वः शुक्राय भानवे भरध्वमित्याज्यमिति (२ ६. ८) श्रुतेः ।

३. वक्ष्यमाणकः ।

४. प्र वीरया शुचयो दद्रिरे वामिति वायव्यमिति श्रुतेः त्वचम् ।

५. ते सत्येन मनसा दीध्याना इत्यैन्द्रवायवस्तृचः ।

६. उद्वां चर्चुर्वृण सुप्रतीकमिति मैत्रावरुणमिति श्रुतेः ।

७. आ गोमता नासत्या रथेनेत्याश्विनम् ।

८. आ नो देव श्रवसा याहि शुश्रिन्नित्यैन्द्रम् ।

९. प्र वो यज्ञेषु देवयन्तो अर्चन्निति वैश्वदेवम् ।

१०. प्र चोदसा धायसा सस्त एषेति सारस्वतम् । इत्येतानि
प्रउगत्त्वानि ।

११. ये पार्थिकस्य प्रथमस्य अहस्य प्रतिपदनुचराः सत्राङ्गण-
स्यत्याश्वोक्तास्ते छन्दोमेषु भवन्ति । स्वरसामानश्च वक्ष्यन्ते तेषु च
त एवं भवन्ति । अभिज्ञवे च षलहे आट्ट्या^१ त एवं भवन्ति ।
एवमतिदिष्टानां विशेषविनियोग उच्यते ।

१२. पार्थिकात्प्रथमादङ्गः प्रथमस्य च्छान्दोमिकस्याङ्गो भवन्ति ।

१३. द्वितीयात्पार्थिकात् द्वितीयस्य च्छान्दोमिकस्याङ्गो भ-
वन्ति ।

१४. तृतीयात्पार्थिकात् प्रतिपदनुचराः सत्राङ्घ्रणस्यत्यास्तृतीयस्य च्छान्दोमिकस्याङ्गो भवन्ति ।

१५. एवमेवेति पाठक्रमेण अहस्य पूर्वस्याभिप्लविकस्य पार्थिकाः प्रतिपदनुचराः सत्राङ्घ्रणस्यत्याः प्रथमत्रयोहोक्ता भवन्ति ।

१६. आभिप्लविकस्येति वर्तते । येन क्रमेण पूर्वस्याभिप्लविकस्य अहस्य तेनैव क्रमेणोत्तरस्यापि । ये अहस्य प्रथमस्य प्रतिपदनुचराः सत्राङ्घ्रणस्यत्यास्ते कन्दोमेध्वेवमादियत्तदोर्निर्देशं^१ कुर्वन्नेकाहिकानां पक्षे प्राप्तिं दर्शयति ।

१७. इत्थं च्छान्दोमिकेनैव क्रमेण स्वरसाम्नामपि पार्थिक-प्रथमत्रयोहोक्ताः प्रतिपदनुचराः सत्राङ्घ्रणस्यत्याः । स्वरसामभ्यः श-स्त्राणौत्यत्र प्राकृतविकल्पार्थमेवमित्यतिरेकवचनं । व्युत्क्रमाद्युपदेशः कन्दोमानामभिप्लवस्य च वैश्वदेवसाहचर्यार्थं ।

१८. कया शुभा सवयसः सनीलाः । त्वं सु मेघं महया खर्विदमिति त्रैष्टुभजागते सूक्ते मरुत्वतीयम् एवमेव श्रूतत्वात् ।

१९. तसु घृहि यो अभिभृत्योजा अभि त्वं मेघं पुरुहूत-मृग्मियमिति त्रैष्टुभजागते सूक्ते उभे अभिवती । तद्रायन्तरं रूपं द्वेद्रे सूक्ते निष्केवल्यमरुत्वतीययोः शस्येते इति (२६.६) श्रूतत्वात् ।

२०. यद्यु कण्वरथन्तरं कुर्युर्नास्य योनिमनुशंसेत् इति श्रुते ।

२१. ये प्रथमयोः प्रथमद्वितीययोरित्यर्थः । अङ्गोः पार्थिकयो-रेवंनामत्वात् । प्रथमे ऽहनि च्छान्दोमिके प्रथमात्पार्थिकात् ।

१ C D उपनिर्देशं C alt. उ to ऊ ; in marg. स द्वेशं ।

द्वितीये द्वितीयात् । तृतीये प्रथमात् । राथन्तरं शस्त्रमिति श्रुति-
लिङ्गात् । एवमाभिज्ञविके प्रथमे प्रथमात्पार्थिकात् द्वितीये द्विती-
यात् तृतीये प्रथमादित्यादि ज्ञेयम् ।

२२. तत्सवितुर्वरेण्यमिति सावित्रं त्वचं सूक्तं । प्रेतां यज्ञस्य
शंभुवेति द्यावापृथिवीयं त्वचं सूक्तं । अयं देवाय जन्मन इत्यार्भवं
त्वचं सूक्तं । त्वचग्रहणात् । ऋजुनीती नो वरुण इति पञ्चर्चं वैश्व-
देवं । आ याहि वनसा सहेति वृचं सूक्तं । सूक्तसङ्ख्यावचनादान्ना-
नाच्च । छन्दोविचितौ च पितृभृतो न तन्तुमिदित्युदाहृतत्वात्
चतुष्पदा । ओमासश्चर्षणीधृत इति तिस्रः । इत्येष वैश्वदेवे
विकारः ।

२३. वैश्वानरो न ऊतय इति कल्पजा पुनराधेयपठिता ।
वैश्वानरो न आ गमदित्येवमादिके गायत्र्याविह पठिते । एतत्तृचं
वैश्वानरीयं^१ सूक्तं । प्र यद्वस्त्रिष्टुभमिति पञ्चदश नव वेति मारुतं ।
अर्चन्तस्त्वा हवामह इति जातवेदसीयं । इत्याग्निमारुते विकारः ।

१०.

१. दशरात्रस्याष्टममहस्रतुश्चत्वारिंशस्तोमं । स्तोमसङ्ख्या होच-
काणामेकया द्वाभ्यां वा स्तोममतिशंसतीत्येवंप्रयोजना । राथन्तर-
पृष्ठमिति स्वश्रुतिप्रकाशकम् ।

२. अग्निं वो देवमग्निभिः सजोषा इत्याज्यमिति श्रुतेः ।

१ C (orig.) D एते द्वे वैश्वानरीयं सूक्तं ; C (by alt.) एतद्वैश्वानरं सूक्तं ।

३. वक्ष्यमाणकः ।

४. कुविदङ्ग नमसा ये वृधाम इत्येते प्रथमाहतीये द्वे वाय-
व्यस्य त्वस्य ।

५. आ वायो भूष शुचिपा उप न इत्येका । पूर्वाभ्यां सह
समुच्चयार्थश्चकारः ।

६. यावत्तरस्तन्वो यावदोज इत्यैन्द्रवायवः ।

७. प्रति वां सूर उदिते सूक्तैरिति मैत्रावरुणमिति श्रुतेः ।

८. अप खसुसुषसो नग्जिहीत इत्याश्विनमिति श्रुतेः ।

९. अयं सोम इन्द्र तुभ्यं सुन्व इत्यैन्द्रमिति श्रुतेः ।

१०. प्र ब्रह्माणो अङ्गिरसो नचन्तेति वैश्वदेवमिति श्रुतेः ।

११. उत स्या नः सरस्वती जुषाणेति सारस्वतमिति श्रुतेः
(२६. ११) । इत्येतानि प्रउगहचानि ।

१२. मह्यं इन्द्रो नृवदा चर्षणिप्रा इति त्रैष्टुभानां प्रथमं
मरुत्वतीयानामित्येवमारभ्य सर्वमान्नातं श्रुतौ । क्व स्य वीरः को
अपश्यदिन्द्रमित्यत्र सूक्ते भद्रमिदं रुग्णमा अग्ने अक्रन्निति चतस्रः
सर्वत्रोद्धर्तव्याः । श्रुत्यन्तरात् । नरसुतेर्देवतासंदेहाच्च ।

१३. त्वं मह्यं इन्द्र तुभ्यं ह चा इति त्रैष्टुभानां प्रथमं निष्के-
वल्यानामित्येवमनुक्रम्य श्रुतौ सर्वमान्नातम् ।

१४. चतुर्चर्चमेतत्सावित्रम् ।

१५. मही द्यौः पृथिवी चन इति त्वचं सूक्तं द्यावापृथिवी-
यम् । युवाना पितरा पुनरित्यार्भवम् ।

१६. देवानामिदवो महदिति नवर्चं वैश्वदेवमिति श्रुतेः ।

१७. इमा नु कं भुवना सीषधामेति द्विपदा इति श्रुतेः ।

१८. विश्वे देवा ऋतावृध इत्येतास्त्रिसः । सूक्तविष्टद्वावन्त्ये निविदस्मिन्प्रथमे त्वाहावो देवानामिदवो महदित्यस्मिन् । इति वैश्वदेवे विकारः ।

१९. द्वे इह पठिते कल्पजे तृतीया चाप्युपदिष्टाभ्युद्गृष्टाया-
मिति वैश्वानरीयम् ।

२०. मारुतमेतच्छ्रुतेः ।

२१. द्रुतं वो विश्ववेदसमिति जातवेदसीयम् । इत्याग्निमा-
रुते विकारः ।

११.

१. दशरात्रस्य नवममहर्वच्च्यमाणं तदष्टाचत्वारिंशस्तोमं ।
होत्रकाणां स्तोमातिशंसनार्था स्तोमसङ्ख्या । बृहत्पृष्ठमिति स्वश्रुत्य-
भिप्रायः ।

२. अग्नम् महा नमसा यविष्ठं सोमस्य मा तवसं वच्च्यम् इत्येते
उभे तदाज्यमिति श्रुतेः ।

३. अग्नम् महा नमसा यविष्ठं सोमस्य मा तवसं वच्च्यम् इत्ये-
तयोर्धत्पूर्वं तदेव केवलमाज्यं भवति । तथा च श्रुतेः ।

४. वच्च्यमाणकः ।

५. आ वायो भूष शुचिपा उप न इति पञ्चकस्य सूक्तस्य
प्रथमातृतीये द्वे ऋचौ उत्तमा चैवं वायव्यसृचः ।

६. आ वायो भूषेत्यस्यैव सूक्तस्य द्वितीयाचतुर्थ्यावृचौ । अर्वन्तो न श्रवसो भिद्यमाना इति च तृतीयेत्येवमैन्द्रवायवस्तृचः ।

७. दिवि चयन्ता रजसः पृथिव्यामिति मैत्रावरुणमिति श्रुतेः ।

८. आ विश्ववाराश्विना गतं न इत्याश्विनमिति श्रुतेः ।

९. इन्द्रं नरो नेमधिता हवन्त इत्यैन्द्रमिति श्रुतेः (२६. १५) ।

१०. ऊर्ध्वो अग्निः सुमतिं वसो अश्रेदिति वैश्वदेवमिति श्रुतेः ।

११. प्र चोदसा धायसा सह एषेति सारस्वतमिति श्रुतेः । इत्येतानि प्रउगहृचानि ।

१२. अर्यमा मनुषो देवतातेत्येवमनुक्रम्य पञ्च सूक्तानि मरु-
त्वतीये शस्यन्त उत्तमे इन्द्रोम इति श्रुतेः ।

१३. आ सत्यो यातु मघवाँ ऋजीषीति त्रैष्टुभानां प्रथमं
निष्केवल्यानामित्येवमाद्यनुक्रम्य^१ षलन्ततो निष्केवल्य इति (२६.
१६) वचनात् षट्सूक्तं निष्केवल्यम् ।

१४. अभि त्वा देव सवितरिति सावित्रं त्वचं सूक्तं । प्र वां
महि द्यवी अभीति द्यावापृथिवीयं त्वचं सूक्तम् ।

१५. इन्द्र इषे ददातु न इत्येका । ते नो रत्नानि धत्तनेति
द्वे इत्यार्भवमिति श्रुतेः ।

१६. अग्निरुक्थे पुरोहित इत्येवमादीनि पञ्च सूक्तानि । सह
तृतीयेन सूक्तेन तेषां तृतीयं वा कश्यप इति सविकल्पेन ।

१७. ये त्रिंशति त्रयस्य इत्येतत्सूक्तमुपोत्तमामुद्धृत्य ।

१८. सूक्तानिवृत्त्यर्थमेकाग्रहणम् ।

१९. आ शर्म पर्वतानामित्येताश्चतस्रः ।

२०. बभ्रुरेको विषुणः सूनरो युवेति चैतत्सूक्तं भवति । वाग्ब्रह्मः पूर्वेण सह विकल्पार्थः । मनुप्रवर्हवचनादुभयपक्षे ऽपि भारद्वाजसूक्तो भवति । उभयोः पक्षयोस्तुल्यत्वात् । ये त्रिंशतीत्युपोत्तमामुद्धृत्य न हि वो अस्यर्भक इत्येका शर्मिति चतस्रो बभ्रुरेक इति वा मनुप्रवर्हो । मनोः प्रवर्ह इति वृह उद्यमन इत्यस्य प्रपूर्वस्याजन्तस्य^१ रूपं । प्रकर्षाद्यतसार इत्यर्थः । यस्माच्चायं सारस्तस्मान्न किञ्चिदुद्धर्तव्यम् । तेन त्रिवृद्ग्रारात्रपक्षे एकैकामितरेषां सूक्तानामित्युद्धारवचनान्मनुप्रवर्हपक्षो न भवति ।

२१. विश्वे देवास आ गतेत्येतद्भारद्वाजं त्वचं शस्त्रान्धं भवति । इति वैश्वदेवे विकारः । अभि त्वा देवेत्यत आरभ्य भारद्वाज-त्वचावधिकः ।

२२. दिवि पृष्ठ इत्येवमादिके द्वे कल्पजे । तृतीया च सार्व-कामिक्यां । इत्येतत्तृचं वैश्वानरीयम् ।

२३. मरुतो यस्य हि त्रय इति मारुतमिति श्रुतेः ।

२४. अग्निर्हेता पुरोहित इति जातवेदसीयमिति श्रुतेः ।

२५. विकार इति वाक्यशेषः । व्यूहपक्षे कुन्दोमानां यद्वक्तव्यं तदुक्तं । समूहपक्ष इदानीमाह ।

२६. व्यूहपचे यानि अहस्य प्रथमस्य प्रातःसवनद्वितीयसवना-
न्युक्तानि तानि समूहपचे कन्दोमानामिति^१दिश्यन्ते । किंचान्यत् ।

२७. यानि च निष्केवल्यमरुत्वतीययोः कन्दोमगतयोर्जाग-
तानि व्यूहे ऽभिहितानि तानि समूहपच उत्सृजति । चशब्दात् ।

२८. स यो वृषा वृषण्येभिः समोका इत्येताः पञ्चदश कया-
शुभीयादूर्ध्वं भवन्ति ।

२९. यो जात एव प्रथमो मनस्वानित्येतत्सूक्तं तमुष्टुहीया-
दूर्ध्वं भवति ।

३०. ^२वृहद्रथन्तरपृष्ठो दशरात्रः पाचिको ऽस्ति । तस्मिन्क्रिय-
माणे सर्वे कन्दोममध्यन्दिना होतुर्द्विषूक्ता भवन्ति । सर्व इति
वचनात् संघातप्रयुक्ताः नैकैकत्वेन प्रयुज्यमानाः^३ ।

१२.

१. दशममहरिदानीं वक्तव्यं । तदेवंसंज्ञकं न विवक्तव्यमित्य-
विवाक्यं । केचित्तु मन्यन्ते न नामधेयमित्येतत् संव्यवहाराभावात् ।
अविवाक्यमिति गुणविधानमेतत् । नात्र विचारयितव्यमिदं साधु
कृतमिदमसाध्विति । चतुर्विंशस्तोमं । स्तोमसङ्ख्या होत्रकाणां स्तोमा-
तिशंसनार्था । अत्यग्निष्टोमो ऽविवाक्यं दशममहरिति कात्यायनस्य ।

२. त्रयस्त्रिंशमग्निष्टोमसामाग्निमारुतस्तोत्रं भवति ।

३. मानसं स्तोत्रं त्रिकं भवति ।

१ C D om. व्यूहपचे । C has व्यूह in marg. २ C अतिदिश्यन्ते ।

३ A ins. माध्यन्दिनसवनानि सूक्तद्वययुक्तानि भवन्ति । ४ C (orig.) D °मानात् ।

४. वामदेवस्य सान्नो या योनिस्तस्यां रथन्तरं पृष्ठं । रथ-
न्तरपृष्ठे गीतिर्भवतीत्यर्थः । एवं च सति यः शस्यकृतो विशेषः स
उपरिष्ठाद्वक्ष्यते ।

५. यदि चेत्कस्यचिच्छंसतः^१ प्रतिभाहानिः स्यात्ततो ऽन्यो
ऽविनियुक्तस्तदुपदेशार्थं स्वाध्यायवदनुब्रूयात् । नन्दति ह वै यज्ञो
विदुषागच्छता^२ यतो ऽसमृद्धं भविष्यत्ययं मे तत्समर्धयिष्यतीति ।
यदि कश्चित्प्रमत्त उपहन्याद्यस्तदधीयात् स तं देशं पार्श्वतः स्वाध्या-
यमधीयीतेति (२७. १) श्रुतेः ।

६. उद्धृत्यानुष्टुभं कन्दो यत्राकृतमितरेषामनुष्टुप्स्विवर्जितानां
कन्दसामनुष्टुप्संपदं संपाद्य पञ्चदशं सहस्रं कार्यमेकस्मिन्त्ववनीये^३ ।
यथा सहस्रं च पञ्चदशं चानुष्टुभः स्युस्तथैतदहः संपादयेदिति
वचनात् । तत्र तावद्यदेतस्मिन्नहनि शस्यमनुप्रयोक्तव्यम् तत्ताव-
दुच्यते । आपो रेवतीः क्षयथा हि वस्व इति त्रिरुक्तायां तिस्रः ।
उपप्रयन्तो अध्वरमिति नव । स हि यो मानुषा युगेति चतस्रः ।
अग्निं नरो दीधितिभिररण्योरिति तिस्रः । ससस्य यद्वियुता
सस्मिन्नूधन्निति पञ्च । अगन्म महेति तिस्रः । एना वो अग्निं
नमसेति प्रगाथाः^४ । अयमग्निः सुवीर्यस्येति प्रगाथाः^५ । त्वामग्ने
मनीषिण इति त्वचौ मध्यमं विना । ईलिष्वा हि प्रतीव्यमिति
त्वचा दश । पुरु त्वा दाश्वान्चोच इति च तिस्रः । वेदिषदे प्रिय-

१ A C (orig.) D कन्दसः । २ A om. the passage from गच्छता to श्रुतेः ।

३ C (sec. h.) adds सति । ४ C (in marg.) चयः ।

५ C (in marg.) चयः ।

धामाय सुद्युत इति सप्त । जनस्य गोपा अजनिष्ट जागृविरिति षट् । अग्निं तं मन्ये यो वसुरिति दश । कस्त उषः कधप्रिय इति तिस्रः । यावयद्वेषसं त्वेति चतस्रः । प्रति य्या सूनरी जनोति तिस्रः । उपो रुरुचे युवतिर्न योषेति षट् । प्रति स्तोमेभिरुषसं वसिष्ठा इति तिस्रः । प्रत्यु अदर्शायतीति षट् । उषो यदद्य भानुनेति द्वे । उषस्तच्चित्रमा भरेति तिस्रः । एता उ त्या इति चतस्रः । महे नो दश । अश्विना यज्वरीरिष इति तिस्रः । आ मे हवं नव । आ शुभ्रा यातमिति तिस्रः । आ भातीति द्वे । उप त्या वक्त्री इति द्वे । इमा उ वां दिविष्टय इति षट् । अयं वां मधुमत्तम इति प्रगाथौ । युवोरु षू रथमिति तिस्रस्त्रिंशन्नो अद्येति तिस्रः । क्व खिदद्य कतमास्त्रिनेति चतस्रः । प्रति प्रियतममिति नव । त्रिरुत्तमया परिधाय एकादश । एष प्रात-
रनुवाकः ।

प्रशास्तुः स्तोकीयाः । जुषस्व सप्रथस्तममिति प्रथमा त्रिः । इमं नो यज्ञमित्येका । अभि प्रवन्तेति द्वे । तुभ्यं श्रौतन्त्यग्निगो शचीव इति त्रिर्द्वितीया ।

अच्छावाकस्य । अच्छा नः श्रौरशोचिषमिति तिस्रः । यजमान होतरध्वर्यो इत्यादिको निगदः । उन्नीयमानाय प्रति श्रुताय वो धृषदिति तिस्रः । अस्माअस्मा इदन्धस इति चतुर्थी । गणधर्मस्तु प्रकृतिवत् ।

आज्यमुच्यते । श्रौ० अग्निर्ज्योतिरित्यारभ्य प्रकृतिवत् । सो

अध्वरा करति जातवेदोऽग्ने तमद्य । अश्वं न स्तोमैः क्रतुं न भद्रं । हृदिस्पृशमृधाम त ओहोऽग्ने अधा ह्यग्ने इत्यादि । श्रौं० शिवा नः सख्या सन्तु भ्रात्रेति । माधुच्छन्दसः प्रउगः । विश्वे देवासो अस्त्रिध इति परिधानीया ।

मैत्रावरुणस्याज्यं । श्रौ० ता नः शक्तमिति स्तोत्रियः । श्रौ० आ नो मित्रावरुणेत्यनुरूपः । श्रौ० आ नो गन्तं रिशादसेत्येका । प्र वो मित्रायेति पञ्च । प्र मित्रयोरित्यष्टौ शस्त्वा श्रौ० ते स्याम देव परिधानीया ।

ब्राह्मणाच्छंभिन आज्यम् । श्रौ० युञ्जन्ति ब्रध्नमिति स्तोत्रियः । श्रौ० आ याहि सुषुमा हि त इत्यनुरूपः । उच्चा मन्दन्तु स्तोमा इति तु ^१च्छन्दोगाः स्तोत्रियं कुर्वन्ति । तत्रायमेवानुरूपः । उदयनीये परे । सुरूपकृत्तुमूतय इति महाव्रते^२ । तत्रा याहि सुषुमा हि त इति द्वादश । प्रकृतं ब्रूमः । श्रौंसावो आ नो याहि सुतावत इति दश । इन्द्र त्वा वृषभं वयमिति द्वे । उद् घेदभि श्रुतामघं । श्रौंसावो स न इन्द्रः शिवः सखेति परिधानीया । अच्छावाकस्याज्यं । श्रौंसावो ता हि शश्वन्त ईलत इति स्तोत्रियः । श्रौंसावो इन्द्राग्नी आ गतं सुतमित्यनुरूपः । श्रौंसावो तोशा वृत्रहणा ऊव इति षट् । इहेन्द्राग्नी उप कय इति पञ्च । इन्द्राग्नी अवसा गतमिति द्वे । श्रौंसावो गोमद्विरण्यवद्वस्त्रिति परिधानीया । समाप्तं प्रातःसवनम् ।

१ D इन्दोमाः । C (orig.) इन्दो आः स्तो० ।

२ C D महाव्रते परे । परे seems to be struck out in C.

मृजानो वारे पवमानो अव्यय इत्येता गावस्तुतः । उत्तिष्ठन्नो-
जसा सह आतं हविरिति समानं ॥ मरुत्वतीयं । अध्वर्यो श्रोसावो
त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरं तुविशुभ्र इत्येका । तुविशुभ्रेति द्वे ।
श्रोसावो इदं वसो सुतमन्ध इत्यनुचरः । श्रोसावो इन्द्र नेदीय
एदिहीति प्रगाथः । श्रोसावो प्र नूनं ब्रह्मणस्यतिरिति प्रगाथः ।
श्रोसावो अग्निर्नतेत्येका । श्रोसावो त्वं सोम क्रतुभिरित्येका ।
श्रोसावो पिन्वन्यप इत्येका । बृहदिन्द्राय गायतेति प्रगाथः । तथा
प्र व इन्द्राय बृहत इति । श्रोसावो जनिष्ठा उग्रः सहस इत्यादि
प्रकृतिवच्छेषं ।

निष्केवल्यम् । अध्वर्यो श्रोसावो कया नश्चित्र आ भुवदिति
स्तोत्रियः । श्रोसावो कया त्वं न ऊत्येत्यनुरूपः । श्रोसावो यद्वा-
वानेति धाय्या । श्रोसावो पिबा सुतस्य रसिन इति प्रगाथः ।
अभि त्वा सूर नोनुमः । अभि त्वा पूर्वपीतये । सखाय आ
शिषामहीति नव । आ धूर्ध्वस्मै दधाताश्वान् । वज्रमेको विभर्ति
हस्त आहितं । तिग्ममेको विभर्ति हस्त आयुधं^१ । श्रोसावो इन्द्रस्य
नु वीर्याणि प्र वोचमित्यादि प्रकृतिवत् ।

मैत्रावरुणस्य पृष्ठं । अध्वर्यो श्रोसावो मा चिदन्यद्वि शंसतेति^२
स्तोत्रियः प्रगाथः । मा भेम मा अमिभेत्यनुरूपः । कस्तमिन्द्रेति
सामप्रगाथः । अप प्राच इन्द्रेत्युक्थमुखीया । आ धूर्ध्वस्मै दधाता-
श्वानिति द्विपदा । सद्यो ह जात इति सूत्रं । एवा त्वामिन्द्र

१ तिग्ममेको विभर्ति हस्त आयुधम् is struck out in C.

२ C in marg. मैत्रावरुणस्य ।

वज्रिन्निति सूक्तं । आह्वयोत्तमया परिधानीया । स्तोत्रिये लिखित
 एवाहावः । अनुरूपे शोभावो इति । तथा सामप्रगाथे तस्य चान-
 न्तरं परिधानीयायै चेति । उक्तं मैत्रावरुणस्य पृष्ठम्^१ । ब्राह्मणा-
 च्छंसिन उच्यते । अध्वर्या शोभावो तं वो दस्ममिति स्तोत्रियः^२
 प्रगाथः । शोभावो तत्त्वा यामि सुवीर्यमित्यनुरूपः प्रगाथ एव ।
 शोभावो कं नव्यो अतसीनामिति द्वे । शोभावो ब्रह्मणा त इति
 चोक्यमुखीया^३ । इन्दोगवशादेवं । स्वशाखाभिप्रायस्तु । उदु त्ये
 मधुमत्तमा इति स्तोत्रियः । उदिन्वस्य रिच्यत इत्यनुरूपः । यदा
 त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाग्निरं तुविभ्र इति स्तोत्रियः । तव त्यं नर्यं
 नृतो ऽप इन्द्र । तमिन्द्रं जोहवीमि । विश्वाः पृतना इत्यनुरूपः ।
 ततः कद्धान् । तत उक्यमुखीया । ततो रायस्कामो वज्रहस्तमिति
 द्विपदा । तत इन्द्रः पूर्भिदातिरदिति सूक्तं । तत उदु ब्रह्माणीति
 यथोक्त आहावः शस्त्रशेषश्च ।

अच्छावाकस्य पृष्ठम् । अध्वर्या शोभावो तरोभिर्वा विदद्वसु-
 मिति स्तोत्रियः प्रगाथः । शोभावो तरणिरिषिषामतीत्यनुरूपः
 प्रगाथ एव । शोभावो कदू न्वस्याकृतमिति कद्धान्^४ प्रगाथः ।
 शोभावो उरुं नो लोकमनु नेषि विद्वानित्येका^५ । अथा वाजं
 देवहितं सनेमेति^६ द्विपदा । भूय इद्वारुधे वीर्यायेति सूक्तं ।

१ D om. the text from परिधानीया up to अन्तरं । २ C D om.
 प्रगाथः । ३ A एका instead of उक्यमुखीया । C एका over the line. ४ C D
 om. कद्धान् । ५ C D उक्यमुखीया instead of एका । C एका over the line.
 ६ The MSS. differ as to the length of the quoted Pratikas. I have
 not registered these minutiae.

अभि तष्टेव दीधया मनीषामित्यस्योत्तमया आहावपूर्वया
परिदधाति ।

वैश्वदेवम् । अध्वर्यां शोसावो अभि त्यं देवं सवितारमोण्योः
कविक्रतुमित्येका । अस्य हि स्वयग्रस्तरमिति द्वे । इति वैश्वदेवस्य
प्रातिपदिकस्तृचः । शोसावो अभि त्वा देव सवितरित्यनुचरस्तृचः ।
शोसावो अभूदेवः सविता वन्द्यो नु न इति सनिवित्कं सूक्तं ।
शोसावो एकया च दशभिश्च स्वभूते । शोसावो प्र द्यावा यज्ञैः
पृथिवी च्यतावृधेति सनिवित्कं सूक्तं । शोसावो सुरूपकृन्मूतये ।
शोसावो तच्चन्नथं सुवृतं विद्वनापस इति सनिवित्कं सूक्तं । शोसावो
अयं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भाः । शोसावो येभ्यो माता मधुमत्पिन्वते
पयः । शोसावो एवा पित्रे विश्वदेवाय वृष्णे । शोसावो प्र शुक्रैतु
देवी मनीषेति सूक्तं । आ नो भद्राः क्रतवो यन्तु विश्वत इति
सूक्तं सनिवित्कं । शोसावो अदितिद्यौरदितिरन्तरिचमिति परि-
धानीया । उक्थवीर्यं याज्या च प्रकृतिवत् । द्वितीया हृतयाज्या
भवा मित्रो न श्रेय इति ।

आग्निमारुतं । अध्वर्यां शोसावो वैश्वानराय पृथुपाजसे विप
इति सनिवित्कं सूक्तं । शोसावो आ ते पितर्मरुतां सुक्ममेतु^१ ।
शोसावो प्रत्वचसः प्रतवस इति सनिवित्कं सूक्तं । शोसावो अग्निं
नरो दीधितिभिररण्योरिति स्तोत्रियः । शोसावो प्र ते अग्नयो
ऽग्निभ्यो वरं निरित्यनुरूपः । शोसावो प्र तव्यसीं नव्यसीं धीति-

मग्नय इति सनिवित्कं सूक्तं । श्रोसावो आपो हि ष्ठा मयोभुव
इत्यादि प्रकृतिवच्छेषम् ।

अथ समूल्हे ऽतिरिक्तोक्तम् । अध्वर्यो श्रोश्रोवो आयं गौः
पृश्निरक्रमीदिति स्तोत्रियः । श्रोसावो मही द्यौः पृथिवी च न
इत्यनुरूपः । श्रोसावो तं प्रनथा पूर्वथा विश्वथेमधेति त्रयोदश ।
श्रोसावो यज्ञो बभूव स आबभूवेति परिधानीया । प्रजापते न
त्वदेतान्यन्य इति याज्या ॥ इति प्रातरनुवाके शतद्वयं पञ्चदश-
धिकमनुष्टुभां संपन्नं । तत्पूर्वलिखितमेवानुष्टुभां प्रातरनुवाकः पञ्च-
दशे शते इत्यत्र सूत्रे । अष्टौ शतान्यन्यान्यनुष्टुभां । तत्र गायत्रीणां
शतद्वयं पञ्चाशदधिकं षोडशोष्णिहः । अष्टौ विराजः । त्रिचत्वारिं-
शद्वृहत्यः । षोडश पङ्क्तयः । शतद्वयमेकषष्टिश्च त्रिष्टुभः । अग्नीति-
र्जगत्यः । द्विपदाः षड्विंशतिः । द्वे शक्रयौ । षलष्टय इति ।

अथ गायत्र्यस्तिस्त्रो ऽपोनघ्नीये । एकचत्वारिंशत्पशुकर्मणि
वपान्ते द्वे हविष्यंक्त्यां । द्विदेवत्येऽष्टौ । त्रयोदशोन्नयमानसूक्ते ।
षट् प्रस्थितयाज्याः^१ । प्रति श्रुतायेति पञ्च । प्रातर्यावभिरित्येका ।
द्वादशर्तुयाज्याः । त्रयोविंशतिः प्रउगे सयाज्ये । षड्विंशतिः षड्विंशति-
र्हात्रकाणामाज्येषु । त्रयस्त्रिंशदभिषवे । एका दधिघर्मे । पञ्च मरु-
त्वतीये । अष्टौ निष्केवल्ये । षड्वैश्वदेवे । तिस्र आग्निमारुते । द्वे
पत्नीसंयाजेष्विति गायत्र्यः ।

अथोष्णिहः । तिस्रो ऽभिषवे । चतस्रो मरुत्वतीये । नव
निष्केवल्ये इत्युष्णिहः ।

अथ विराजः । आज्यनिष्केवल्ययोर्याज्ये । अग्निष्टोमसान्नस्य
स्तोत्रियानुरूपयोः षलिति ।

अथ बृहत्यः । नव बहिःकर्मणच्छावाकस्य । चतस्रो मरुत्वतीये ।
तिस्रो निष्केवल्ये । नवनव शस्त्रेषु होत्रकाणामिति बृहत्यः ।

अथ पङ्क्तयः । स्तोकीयासु तिस्रः । एकाच्छावाकस्य बहिः-
कर्मणि । एकैवाभिषवे । द्वे मरुत्वतीये । तिस्रो निष्केवल्ये । एकैका
होत्रकाणां शस्त्रेषु । तिस्र आग्निमारुते इति पङ्क्तयः ।

अथ त्रिष्टुभः । अपोनद्वीये विंशतिः । पशुकर्मणि वपान्ते
त्रयोविंशतिः । सप्ताभिषवे । द्वे दधिघर्मे । चतस्रः पशुपुरोलागे ।
द्वे हविष्यंक्त्यां । चतुर्दशोन्नीयमानसूक्ते । सप्त प्रस्थितयाज्याः । द्वे
मरुत्वतीयग्रहे । शस्त्रे षोलश सयाज्ये । अष्टादश निष्केवल्ये ।
विंशतिर्मैत्रावरुणस्य शस्त्रे । एकविंशतिर्जाह्नवाच्छंसिनः । एकोन-
विंशतिरच्छावाकस्य । द्वे आदित्यग्रहे । सप्तदशकं मनोतासूक्तं ।
षट् पशुयागे । त्रयोदशोन्नीयमानसूक्ते । इन्द्राविष्णु पिवतं मध्वो
अस्येति त्रिष्टुप् प्रस्थितयाज्या । सावित्रग्रहस्य च पुरोनुवाक्या ।
सूक्तस्य च सावित्रस्याद्योत्तमे । एकया च दशभिश्चेति वायव्या ।
ऋभुर्भराय सं शिशातु सातिमित्यार्भवस्योत्तमा । अयं वेनश्चोद-
यत्पृश्निगर्भाः^१ । एवा पित्रे विश्वदेवाय वृष्णे^२ । ता नो रासन्नाति-
षाचो वसूनीति चतस्रः । षष्ठी चानोभद्रीयस्य । भद्रं कर्णेभि-
रिति च । विश्वे देवाः शृणुतेमं हवं मे । द्यतं मिमिचे द्यतमस्य

१ C D ins. एका । C sec. h. इति ।

२ C D ins. इत्येका ।

योनिः^१ । त्वं सोम पितृभिः संविदानः^२ भवा मित्रो न ग्रेव्यो घृता-
सुतिः । ऐभिरग्ने सरथं पाह्यर्वाङ् । आ ते पितर्मरुतां सुन्नमेतु ।
अप्रयुच्छन्नप्रयुच्छद्भिरग्ने । उत नो ऽहिर्बुध्नः शृणोतु । उत ग्रा
वन्तु देवपत्नीः । पैत्र्यस्त्रिस्तः । स्वादुष्किलीयास्त्रिस्तः^३ । यथोरोजसा
स्कभिता रजांसि । विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वोचम् । एवा न इन्द्रो
मघवा विरप्शीति तिस्रः । तिष्ठा सु कं मघवन्मा परा गाः ।
अतिप्रैषस्य पुरोनुवाक्या । परा याहि मघवन्ना च याहीति पञ्च
पत्नीसंयाजेष्विति त्रिष्टुभः ।

अथ जगत्यः । एका अपोनग्नौये । षोडशाभिषवे । पिन्वन्यप
इत्येका । द्वे हविष्यंक्त्यां । षट् प्रस्थितयाज्याः । सावित्र्यहस्य च
याज्या । चतस्रः सावित्रे सूक्ते । पञ्च द्यावापृथिवीये । चतस्र आर्भवे ।
येभ्यो मातेत्येका । षलानोभद्रीये । वैश्वानराय पृथुपाजस इति
त्रयोदश । प्रत्वचसः प्रतवसो विरप्शिनि इति षट् । प्र तव्यसीं
नव्यसीं धीतिमग्रय इति सप्त । देवानां पत्नीरित्येका । राका-
महमिति द्वे । तन्तुं तन्वन्नित्येका । अग्ने मरुद्भिः शुभयद्भिरित्येका ।
युनज्मि ते ब्रह्मणा केशिनेत्येका । पुनश्च देवानां पत्नीरिति ।

अथ द्विपदाः । द्वे निष्केवल्ये । एकैका होत्रकाणां शस्त्रेषु ।
एकविंशतिर्वैश्वदेव इति । अथाष्टयः । त्रिकद्रुकेषु महिषो यवा-
ग्निरं तुविशुभ इत्येषा त्रिः । अभि त्वं देवं सवितारमोष्णोरित्येषा^४
त्रिरिति ।

१ C D ins. इत्येका ।

२ C D ins. इत्येका ।

३ C (orig.) D om. स्वादुष्किलीयास्त्रिस्तः ।

४ C D इत्येषासौ त्रीत्रिः ।

अथ शक्रयौ^१ । तच्छंयोरा वृणीमह इति शक्ररौ द्विः प्रयुज्यते ।
एवमेतद्यथोपन्यस्तदृढीकरणाय संपत्त्यर्थैः श्लोकैरनूद्यते ।

शतद्वयं सपञ्चाशमप इत्येत्यतः परम् ।

गायत्रमुष्णिहश्चात्र षोडशाष्टौ विराजकाः ॥१॥

बृहत्यो ऽपि भवन्त्यत्र चत्वारिंशत्त्रिभिः सह ।

एकषष्ट्यधिकं विद्धि त्रिष्टुभां च शतद्वयम् ॥२॥

पङ्क्तयः षोडशाश्रीतिर्जगतीनां सुनिश्चिता ।

द्विपदा विंशतिः षट् च द्वे शक्रयौ षलष्टयः ॥३॥

उक्ता एवं पृथग्भूताः क्रियन्ते ऽनुष्टुभो यदा ।

तदानेन प्रकारेणान्यथा वा यथेच्छया ॥४॥

शक्रयौ^१ बृहतोरष्टीर्गायत्रीणां गणे क्षिपेत् ।

अनुष्टुभस्तथैताः स्युस्त्रिष्टुवेकातिरिच्यते ॥५॥

^१त्रिष्टुभात्पूर्वसंख्यातादेकषष्ट्याच्छतद्वयात् ।

अष्टानवतिरन्वेति चतुरचरवर्जिता ॥६॥

चतुरचरहीनानि शतानि त्रीण्यनुष्टुभाम् ।

संपन्नान्यूनषष्टानि त्रिष्टुप्सपि न संग्रहयः (३५८) ॥७॥

उष्णिहश्च विराजश्च पङ्क्तयश्चैकधा कृताः ।

द्विचत्वारिंशदेताः स्युः श्रुतेरन्या अनुष्टुभः ॥८॥

जगतीनामश्रीतिर्या तद्विंशतिशतं भवेत् ।

संपदा षोडश ज्ञेया द्विपदोत्या अनुष्टुभः ॥९॥

सप्तश्रौतानि सप्तैव (७८७) पूर्वाक्तानि ह्यनुष्टुभाम् ।

द्वादशाग्ने तमित्यष्टेः^१ संपन्नाः श्रुतिचोदिताः ॥ १० ॥

^१ गायत्र्यादिगणास्त्रिष्टुप्पादश्च द्विपदोत्थितः ।

चतुरचरमादाय पूरयेत्त्रिष्टुभं ततः ॥ ११ ॥

शेषैरनुष्टुभं कुर्यादेवमष्टौ शतानि तु ।

षोडशैवातिरिक्तानि^२ अचराणीह योजयेत् ॥ १२ ॥

त्रिष्टुभश्च द्विरुक्तेयं^३ द्वादशाचरहीनिका ।

तुभ्यं श्रौतन्ति तिसृभिरेवं षोडश योजयेत् ॥ १३ ॥

सहस्रमेतच्छ्रुत्युक्तं^४ पूर्णं पञ्चदशाधिकम् ।

सहस्रातरनुवाकं संपदानुष्टुभामिह ॥ १४ ॥

अग्निस्वामिनोक्ता अत्रैव श्लोका लिख्यन्ते ।

अथान्यानुष्टुबुद्धारः स हि सर्वत्र चोदितः ।

न यथर्थाप्रियाभावे नोद्धारः^५ स्यादनुष्टुभाम् ॥

प्रजाकामवशाद्यागः सिनीवालयाः क्रियेत चेत् ।

नात्र तत्र तु कर्तव्ये स्वे खल्वस्या^६ अनुष्टुभौ ॥

उद्धृत्यानुष्टुभं यस्माच्छन्दसां संपदुच्यते ।

शतातिरात्र उक्थ्यादेस्तस्मान्नानुष्टुभस्यजेत् ॥

उच्छ्रयस्वेति न त्याज्या सप्तानां चोदनारम्भात् ।

ये वृक्षास इति लेषा त्यक्तव्या तद्विचारितम् ॥

१ A आज्ये । २ C ० गणात् । ३ A षोडशैवैः । ४ C द्विरुक्तेः D ० भ विक्तेः ।
५ C एतत्प्रयुक्तं D प्रयुतं । ६ I am not able to make out the meaning of
this and several other passages in these verses. I have given the text
as it is in the MSS. ७ D सखल्व अ० ।

देवो ऽग्निस्त्वभिहृतिरेषा पृथक्त्वाद्दिगण्यताम् ।
 इति स्यान्नेतरः शुद्धस्तुल्यप्रत्यायको ह्ययम् ॥
 सर्वा दाशतयौष्वेता उत्तरास्तु सुभेषजः ।
 अनेन व्यपदेशेन च्छल्यस्या अतुल्यता ॥
 त्रिकद्रुकेष्वभि त्यं च शंयोर्वाके तथैव च ।
 द्वावतिच्छन्दसां वर्गावतिवर्गात्तराश्रयात् ॥
 अतुल्या इति चेत्तत्र प्रतिपत्संपदश्रुतेः ।
 सर्वार्था वेतरच्छब्दो^१ विराजस्तेन न त्यजेत् ॥
 विरालनुष्टुभोरैक्यादुद्भियेरन्विराजो ऽपि ।
 संपत्त्याच्छन्दसामत्र सवनीयविशेषणात् ॥
 अतिरिक्तक्रियायां हि संपन्नैवेति^२ चेद्भवेत् ।
 एकस्मिन्निति वारम्भादधिकेषु त्वनादरः ॥
 एकस्मिन्नित्यसत्येतद्वाक्यं स्यादविवचितम् ।
 इति स्यात्तत्र येनोक्तमनारम्भो भवेद्यस्य ॥
 आज्यभागौ विकल्पेन शंयोर्वाकश्च यः परः ।
 ब्रह्मसामपरात् स्वा च सिनीवाली च राका च ॥
 तथा पशुपुरोलाशः खिष्टकृतश्च यो भवेत् ।
 एकाहेन च विद्यन्ते तायमानस्य रूपाणि ॥
 पूर्वकारिवशात्कर्म स्वशास्त्रे यदि कल्पितम् ।
 क्रियेताभ्यधिकं किञ्चिदूनं वापि कदा चन ॥

१ C चेतरेच्छब्दो D चेतरेच्छब्दो । २ A संपन्नैरिति C संपन्नैवेति ; over the line
 रि D संपन्नैवेति ।

स्वशास्त्रविहितं वा स्यात् पूर्वकारी न चेत् कुर्यात् ।
 संपत् तत्रापि संपाद्या तदारम्भः^१ प्रयोजनम् ॥
 अथार्थाग्रीप्रयोगेन क्रतुयाज्या विकल्पने ।
 न चेत्तथापि पूर्यत संपत्तत्रावपेदिह ॥
 यथाकामी प्रकरणे ज्ञापकं परमेकेति ।
 ऊर्ध्वं चोक्थमुखीयाया आवापो ऽत्रापि चोदितः ॥
 अथवोन्नीयमानेषु सूक्तानां परिमाणतः ।
 श्रुतेः संपत्सु संपाद्या श्रुतिदृष्टा क्रिया यदि ॥
 अदृष्टं तु यदस्माकं क्रियेताभ्यधिकं रुचितम् ।
 संपत्तत्र न संपाद्या ज्ञापकं पशवो ऽधिकाः ॥
 वाजिनं च न संख्येयं तद्वास्माकमचोदितम् ।
 पयस्यांगमिदं ह्येति स्यादियं कस्य चिन्मतिः ॥
 साकमेधेषु तत्रापि प्रतिषेधान्न युज्यते ।
 गण्यते चातिरिक्तोक्थे समाख्या हितयोस्तथा ॥
 अत्यन्तं चैव भेदात्स्यात्संपदा विषमे हिते ।
 सोमातिरेकशस्त्रं च वै ताभ्यामुक्तकारणम् ॥
 शस्त्रं कलशभेदे यद्वावभेदे च यद्भवेत् ।
 संपत्तत्रापि संपाद्या तत्रैतन्नास्ति कारणम् ॥
^१सोमारम्भात्त्रिवृत्स्तोमेन संपाद्या भवेत्संपत् ।
 कार्यस्वनुष्टुबुद्धारः सूत्रारम्भात्पुनःपुनः ॥
 उक्तारम्भो विशेषार्थो न तेषां नास्ति चोदना ।

कुर्युरित्युपदेशाद्धि तस्मान्नेषु न संपत्त्यात् ॥
 अनुष्टुप्संपदमत उच्यमानां निबोधत ।
 द्वे प्रातरनुवाके तु श्रुते पञ्चदशाधिके ॥
 जगत्येकापोनघ्नीये त्रिष्टुभां विंशतिस्त्रिः ।
 गायत्र्यो यस्य पीत्विति न संख्या निगदा गण्याः ॥
 संपदानुष्टुभो ह्येषा एकविंशत्संपादिका ।
 यत्परिव्ययणीयादि संवनीयान्तमत्र तु ॥
 आज्यभागावसंख्याय संख्यायैकं पशुं^१ तथा ।
 अप्रियस्त्रिष्टुभः संख्यं^२ (?) सर्वेषां संपदस्तथा ॥
 प्रजाकामवदाप्रीणां नाराशंस्यपि वासिष्ठी ।
 गायत्री वा भवेन्मत्वा संपद्गणा ऋचो ऽत्र तु^३ ॥
 सतोवृहत्यस्त्रिस्तो ऽत्र द्वाविंशतिश्च त्रिष्टुभः ।
 तुभ्यं श्रौतन्ति वाष्षेषा विराटरूपाष्टकोत्तमा ॥
 चत्वारिंशच्च तिस्रश्च गायत्र्यः स्युरनुष्टुभाम् ।
 अष्टावष्टिसु^४ संपन्नाः षोडशाचरवर्जिताः ॥
 द्विदेवत्यादि चाज्यात् प्रागृतुयाज्या ऋचो^५ ऽत्र तु ।
 वृहत्यो नव गायत्र्यः चत्वारिंशच्च पञ्च च ॥
 एका सतोवृहत्यत्र संपदानुष्टुभः पञ्च ।
 चत्वारिंशच्च ताः सार्धं चतुर्भिः स्युरिहाचरैः ॥
 संपदानुष्टुभश्चाज्ये दश तिस्रश्च निश्चिताः ।

१ C D पशुस् । २ C D संख्यं । ३ C seems to read श्रेचो ऽत्र तु ।

४ D •ष्टिस C ष्टिसु • ।

५ C D ऋचो ।

सयाज्ये प्रउगे च स्युः संपदा दश सप्त च ॥
 होत्राज्येषु सयाज्येषु षष्टिरध्वर्धया विना ।
 सवने ऽनुष्टुभां संपञ्चत्वारिंशच्च पञ्च च ॥
 शतानि पञ्च चत्वार्यंशराणि च विंशतिः ।
 ग्रावस्तोत्रे तु गायत्र्यस्त्रयस्त्रिंशत्तथोष्णिहः ॥
 तिस्रः सतोवृहत्येका जगत्यः षोडशैव तु ।
 त्रिष्टुभः सप्त संपन्ना द्विषष्टिः स्यात्सपादिका ॥
 दधिघर्मादिशस्तात् प्राक् स्याच्चेत्पशुपुरोलाशः ।
 तत्स्विष्टकृत्पृथक्के तु त्रिंशत्सैकात्र त्रिष्टुभाम् ॥
 गायत्र्येका च संपन्नाश्चत्वारिंशदनुष्टुभः ।
 अधिका तिसृभिर्ज्ञेया अचराणि च द्वादश ॥
 एका मरुत्वतीये तु सयाज्ये जगत्यस्तिस्रः ।
 अष्टयः पञ्च गायत्र्यश्चतस्रः ककुभस्तथा ॥
 वृहत्यः सतोवृहत्यस्त्रिष्टुभः षोडशैव तु ।
 चत्वारिंशच्चतस्रश्च संपन्नाः पादवर्जिताः^१ ॥
 निष्केवल्ये सयाज्ये तु गायत्र्यो ऽष्टौ विरालेका ।
 तिस्रः सतोवृहत्यो ऽत्र वृहत्यस्तिस्र एव च ॥
 त्रिष्टुभो ऽष्टादश ज्ञेया द्विपदे द्वे नवोष्णिहः ।
 चत्वारिंशत्सहाष्टाभिः संपन्नाः स्युरनुष्टुभाम् ॥
 मैत्रावरुणशस्त्रे तु सयाज्ये द्विपदैकिका ।
 एका सतोवृहत्यत्र त्रिष्टुभो दश सप्त च ॥

त्रिष्टुभस्त्रिविराट्स्थानान्मुख्यात्स्यान्नवको^१ नव ।
 बृहत्यः संपदा तु स्याच्चत्वारिंशद्विनोष्णिहः ॥
 ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे बार्हते स्तोत्रिये कृते ।
 एका सतोबृहत्यत्र सयाज्ये द्विपदा तथा ॥
 बृहत्यो नव विज्ञेयाः त्रिष्टुभश्चैकविंशतिः ।
 संपदानुष्टुभस्त्रेताश्चत्वारिंशत्सहोष्णिहा ॥
 अच्चावाकस्य त्रिष्टुभः शस्त्र एकान्नविंशतिः ।
 एका सतोबृहत्येका सयाज्ये द्विपदा तथा^२ ॥
 बृहत्यो ऽनुष्टुभां त्रिंशत्साष्टा सचतुरचरा ।
 सवने ऽनुष्टुभां संपच्छतानि त्रीणि पञ्च च ॥
 ज्ञेयानि दशभिः सार्धमचराणि च षोडश ।
 स्याच्छस्त्राद्वैश्वदेवात्प्राग्यदादित्यग्रहादि तु ॥
 जगत्यो ऽत्र नव ज्ञेयाश्चत्वारिंशच्च त्रिष्टुभः ।
 अभूद्देव इति त्रिष्टुभेवमन्यस्थाशुचिभता^३ ॥
 संपदानुष्टुभो ह्येता अष्टाषष्टिः सहार्धेन ।
 वैश्वदेवादि संख्याय परीज्या^४ साग्निमारुतम् ॥
 त्रिष्टुभो विंशतिस्तत्र जगत्यश्चैकविंशतिः ।
 षट् गायत्र्यो ऽष्टयस्त्रिस्रो द्विपदाश्चैकविंशतिः ॥
 संपन्नानामग्नीतिः षट्विंशत्यचरसंयुता ।
 एकत्रिंशज्जगत्यः स्युः सयाज्ये त्वाग्निमारुते ॥

१ A मुख्यास्या D • मुख्या स्यान्मुख्या स्यान्न • ।

२ C नव ।

३ A • चिर्गता C • विभता ।

४ C D पराज्या ।

यास्ते राके सुमतय एषोपजगती सृता ।
 त्रिष्टुभो ऽष्टादश ज्ञेयास्त्रिस्त्रिश्चाक्षरपङ्क्तयः ॥
 विराजः षट् च गायत्र्यस्त्रिस्त्रिः स्युः संपदा त्विह ।
 अनुष्टुभां त्र्यग्गीतिः स्यादधिकाष्टाभिरक्षरैः ॥
 शंयोर्वाकादि शंखन्तं शंयुः स्युः(?) स्यादिहोत्तरः ।
 सिनीवाली च राका च क्रियेयातां न चेदिह ॥
 गायत्र्यौ द्वे जगत्येका शक्वर्यौ द्वे तथैव च ।
 उपत्रिष्टुप् च विज्ञेयायं यज्ञ इतीयमृक् ॥
 त्रिष्टुभो ऽष्टौ तु संपन्नाः स्युः षोडशभिरक्षरैः ।
 अधिका दशभिः सार्धं सदा ज्ञेया अनुष्टुभः ॥
 सवने ऽनुष्टुभां संपच्छतान्यर्धतृतीयानि ।
 द्वे चैवात्रापरे ज्ञेये चतुरक्षरवर्जिते ॥
 यास्ते राके जगती वा ज्ञेया त्रिष्टुवयापि वा ।
 एवं संपादिता संपद्युक्ता ब्राह्मणकल्पयोः ॥

७. उपप्रयन्तो नव स हि यो मानुषा युगेति चतस्रः कस्त
 उषः इति तिस्रो यावयद्वेषसं लेति चतस्रो ऽश्विना यज्वरीरिष
 इति तिस्र आ मे हवं नवेति ।

८. अग्निं नरो दीधितिभिररणोरिति त्वचमाग्नेये । प्रति व्या
 सूनरी जनैत्युषस्ये । आ शुभ्रा यातमश्विना स्वश्वेत्याश्विने ।

९. आपो रेवतीः क्षयथा हि वस्त्र इति त्रिः सप्तस्य यद्वि-
 युता सस्मिन्नूधन्निति पञ्चागन्म महेति तिस्र उपो रुरुचे षट् प्रति
 स्तोमेभिरिति त्वचं । आ भात्यग्निरुषसामनीकमिति द्वे उप त्या

वक्त्री गमतो विशं न इति द्वे इति चतुर्विंशतिं त्रिष्टुभो ऽनुब्रूयात् ।

१० वेदिषद् इति सप्त जनस्य गोपा इति षट् एता उ त्या इति तिस्रः त्रिस्त्रिंशो अद्येति चतस्रः क खिदद्य कतमाखश्चिनेति चतस्र इत्येताश्चतुर्विंशतिं जगतीरनुब्रूयात् ।

११. एना वो अग्निं नमसेति त्रयः प्रगाथाः । अयमग्निः सुवीर्यस्येति त्रयः प्रगाथाः । प्रत्यु अदर्शायतीति त्रयः प्रगाथाः । उषो यदद्य भानुनेत्येकः प्रगाथः । इमा उ वां दिविष्टय इति त्रयः प्रगाथाः । अयं वां मधुमत्तम इति द्वौ प्रगाथौ । एतान्यञ्चदश प्रगाथाननुब्रूयात् ।

१२. त्वामग्ने मनीषिण इति तिस्रः । अग्ने यजिष्ठो अध्वर इति तिस्रः । ईलिष्वा हि प्रतीव्यमिति दश त्वाः पुरु त्वा दाश्वान्वोच इति तिस्रः । उषस्तच्चित्रमा भरेति तिस्रः । युवोरु षू रथं ऊव इति तिस्रः । तथा च श्लोकः ।

त्वामग्ने मनीषिण इत्युद्धार्या मध्यमस्तृचः ।

तचोपदेशात् कर्तव्यास्तिस्र उषिणह आश्विने ॥

१३. सर्वाण्येव भवन्ति । संख्यार्थं वचनं । सह त्रिर्वचनेनैक-त्रिंशत्पङ्क्तयः ।

१४. यः पूर्वमुक्तः प्रातरनुवाको द्वात्रिंशतं गायत्र्य इत्येवमादिः सो ऽनुष्टुभां द्वे श्रते पञ्चदशाधिके संपद्यते । तत्संपत्त्यर्थाः श्लोकाः ।

द्वात्रिंशदेव गायत्र्यः षड्विराजस्तथैव च ।

भवन्त्यनुष्टुभस्त्रिंशत्संपन्नास्ता यथा श्रुतिः ॥

चतुर्विंशतिं त्रिष्टुभो जगत्यश्च तथैव याः^१ ।

अनुष्टुभो ऽपि संपन्ना जनसप्ततिरेव ताः ॥

पृथक्कृत्य प्रगाथेभ्यो बृहत्यो दश पञ्च च ।

ताः सप्तदश संपन्नाश्चतुरचरवर्जिताः ॥

य उक्ताः परिसंख्याय त्वचाः पञ्चदशौष्णिहः ।

त्रिंशन्नव च संपन्ना अधिकद्वादशाचराः ॥

सतोबृहत्यः पञ्चदशैकत्रिंशच्च पङ्क्तयः ।

प्रति यथा सूनरी तिस्रो द्वादशाचरमौष्णिहम् ॥

अनुष्टुभस्तु संपन्नाः षष्टिरेताः समासतः ।

चतुरचरमत्येति तत् क्षिपेत् बृहतीगणे ॥

इति समाप्ता संपत् । ननु सिद्धैवात्रैतावत्यनुष्टुभसंपत् । उच्यते ।

ज्ञापयत्याचार्या जपानामत्र नोद्धारो न संपत् । तथा च वृद्धश्लोकाः ।

या प्रातरनुवाकस्य संपत् सिद्धैव चोदिता ।

जपास्तेन न संख्येयाः संपदुद्धारयोरिह ॥

यज्जपेन्नोत्तरेलां वै जपमन्त्राणि चोक्तवान् ।

आष्यायनादयस्ते न करणे जपधर्मिणः ॥

अनुद्रवो ऽपि तद्धर्मा प्रायश्चित्तश्रुतिर्यतः ।

वाक्यभेदादनित्यत्वाच्चतुर्थत्वादथापि च ॥

ग्रावभेदो ऽर्बुदः शुद्धो यदत्तद्वद्भवेदिदम् ।

इति स्यात् तन्न सोमार्थं विकल्पतो^२ यतः स्मृतौ ॥

यदद्य होत्ववूर्याद्य इन्द्रमन्वारभामहे ।

१ C. over the line च instead of य ।

२ C D विकल्पेते ।

इदमाप ऋचस्तिस्त्रो दधिक्रावणो अकारिषम् ॥

समुद्रं वो नि वर्तध्वं नैतास्याज्या अनुष्टुभः ।

जपत्वात्करणत्वाच्च तथानुद्रवणादपि ॥

१५. स्तोकीयानां तृतीयाचतुर्थ्यावनुष्टुभौ । ते उद्धृत्याभि
प्रवन्त समनेव योषा इत्येते द्वे प्रयोक्तव्ये ।

१६. अच्चा नः ग्रीरग्नोचिषमित्येतास्तिस्त्रो ऽच्चा वो अग्नि-
मवस इत्येतासां तिसृणां स्थाने ।

१७. प्रति श्रुताय वो घृषदित्येतास्तिस्त्रः । प्रत्यस्मै पिपीषत
इत्येतासां तिसृणामनुष्टुभां स्थाने ।

अस्माअस्मा इदित्येषा गण्योद्धारो ह्यनुष्टुभाम् ।

तेनैतासामिति प्रायः सूक्तमेतद्विचोदितम् ॥

१३.

१. तदेतत्सृष्टं दशमायाङ्गे न संपादयेन्नाद्रियेतात्रैव संपन्न-
मिति (२७. २) श्रुतेः ।

२. त्रिष्वपि वचनेषु उष्णिगुदेतीति मेनिमहे (२७. १) ।
गायत्री वेति श्रुतावुक्तं । तदिहाज्ययाज्यासंबन्धेन पूर्वाचार्याक्तं लि-
ख्यते श्लोकेः ।

अग्निं नरस्तृचे त्रीणा शुभ्रेति तृचे तथा ।

स्तोत्रिये चानुरूपे च षट्सु चैवाग्निमारुते ॥

एकं चाज्यस्य याज्यायां निष्केवल्यस्य चापरम् ।

राया हिरण्येत्यस्यां पादयोरचरद्वयम् ॥

सुते अध्वर इत्यस्यां त्रिरुक्तावचरद्वयम् ।
 अभूद्देव इत्युभये अधिके द्वे तथाचरे ॥
 अचरे अधिके अन्ये स्यातामचरपङ्क्तिषु ।
 पादयोरधिके चान्ये अया वाजं रथा इव ॥
 आ नो यज्ञाय पादे ऽस्मिन्नेकं चाधिकमचरम् ।
 ऋतुयाजेषु चत्वार्यचराण्यधिकानि तु ॥
 उष्णिच्चा कलशेत्येषोदिता तद् द्व्यधिकाचरा^१ ।
 ऋतुयाजेषु^२ चत्वार्या नो यज्ञाय चापरम् ॥
 एतानि नातिरिच्यन्ते शाकलानामियं ततः ।
 तेषामेतेन गायत्री उदिता अचराधिका ॥
 तां प्रातरनुवाके वै वचनात्संपदं विदुः ।
 अनुष्टुवपि न त्याज्या या पञ्चम्यत्र षट्पदा ॥
 श्रुतेर्यस्माच्च विहिता सूत्रे ऽनुष्टुप् चतुष्पदा ॥

३. सह सारस्वतेनेति कृत्स्नार्थं आरम्भः ।

४. पूर्वोक्तस्य विकल्पार्थं वचनं । आरम्भसामर्थ्यात् गायत्र्य इति वचनमस्मिन्पत्रे संपदनुष्टुभामिति ज्ञापनार्थं ।

संपदर्थं च कर्तव्ये गण्ठा नात्र पुरोरुचः ।
 प्रकृतौ या श्रुता संख्यासंख्या सा चेह चोदिता ॥
 त्याज्या सारस्वते संख्या गायत्रीणामयं भवेत् ।
 पुरोरुचो ऽपि नैवात्र गण्ठाः सूत्रमिदं तथा ॥

१ A तद्धधिकाचरा C लेषो—orig. तद्यचराधि०, in marg. त् इत्य D उष्णिच्चा कलशे लेषोदिता तद्यचराधिका । २ C तु instead of षु ।

५. मृजानो वारे पवमानो अव्यय इत्येवं ग्रावस्तुतः स्तोत्रे यथाकाम्यं । यथाकामत्वेनेत्यर्थः^१ ।

६. उत्तिष्ठताव पश्यतेत्येतस्याः स्थाने उत्तिष्ठन्नोजसा सहे-
त्येतामभिष्टुयात् ।

७. त्रिकद्रुकशब्दो यस्यां विद्यते सा त्रिकद्रुकीया । त्रिकद्रु-
केषु महिषो यवाग्निरं तुविशुभ इत्येषा मरुत्वतीयस्य शस्त्रस्य प्रति-
पद् भवति ।

८. त्रिकद्रुकीयायां चत्वारः षोलशाक्षराः पादाः^२ । तत्रैकेन
पादेन षोलशाक्षरावधिना^३ विग्रहणं । द्वितीयेन प्रणवः तृतीयेना-
वसानं । चतुर्थेन प्रणव इति शस्यम् ।

९. तुविशुभं तुविक्रतो इत्येते त्रिकद्रुकीयाया उत्तरे भवतः ।

१०. बृहदिन्द्राय गायत प्र व इन्द्राय बृहत इत्येतौ जनिष्ठा-
उग्रीयात् सूक्तात् पूर्वा प्रगाथौ पिन्वन्यपीयया संग्रंसति । समि-
त्येकीभावे । एकीभावश्चात्राहावेनाव्यवच्छेदः । तत एतदुक्तं भवति ।
पिन्वन्यपीयायामाहावं कृत्वा ततः सूक्ते करोति । इति मरुत्व-
तीयमिति नियमार्थम् । ततः सत्यामसत्यां वा संपदि सर्वत्रैवं
भवति । त्रिवृद्ग्ररात्रे ऽपि ।

११. निष्केवल्ये ऽयं संग्रंसनक्रमः । वामदेव्यस्य स्तोत्रियानुरूपौ
शस्त्रा कया नश्चित्र आ भुवत्कया त्वं न ऊत्येत्येतौ धाय्यां च तत

१ A adds: इन्द्रायेन्दी मरुत्वत इत्यन्तं चभि त्वा देवेत्यादिकं प्राकृतं शस्त्रा मृजान
इत्येतास्त्रिषु इच्छावेवंसेदिति भावः । २ C D om पादाः । ३ C (orig.) D
•वधिकविग्रहणं ; C alt. क to ना ।

ऊर्ध्वं धाय्याया राथन्तरं प्रगाथं पिवा सुतस्य रश्मिन् इत्येतं
स्तोत्रियानुरूपौ च राथन्तरौ शंसेत्^१ ।

१२. राथन्तरादनुरूपादनन्तरम् ।

१३. आ धूर्ध्वस्मै दधाताश्वान् वज्रमेको विभर्ति हस्त आहि-
तमित्येते द्विपदे शंसेत् । चकारः समुच्चयार्थः ।

१४. इन्द्रस्य नु वीर्याणीत्येतत् ।

१५. धाय्यानन्तरो यः प्रगाथ उक्तस्तत्राहावं कृत्वा हैरण्य-
स्वपीयादौ करोतीत्यर्थः ।

१६. इति यदेतदुक्तं । एवं नियमतो निष्क्रेवल्यं भवति ।
यदापि स्वयोनौ रथन्तरक्रिया तदापि सखाय आ शिषामहीत्येता
नव भवन्त्येव द्विपदे च । त्रिवृद्दशरात्रे । तत्र हि संपदसंभवात्^२
अभाव आशङ्क्येत । तत्संपन्नमिति श्रुतेरत्रैव स्यात् ।

१७. अभि त्यं देवमित्येवमादिकौ ।

१८. अयं चापरो विशेषः । एकपातिनीनामुपर्याहावं^३ कृत्वा
पुरस्ताच्चानोभद्रीयात्प्रशुकीयं शंसेत् । एतावान्चैश्वदेवे विकारः ।
विकारवचनं संसवे विह्वयनिवृत्त्यर्थम् ।

१९. उरु विष्णो वि क्रमस्वेत्येतां घृतयाज्यामुद्धृत्य भवा मित्रो
न श्रेयो घृतासुतिरित्येतया यजति ।

२०. अग्निं नरो दौधितिभिररण्योरित्यग्निष्टोमसान् आग्नि-
मारुते स्तोत्रियानुरूपौ ।

१ C D om. शंसेत् । २ C D संपदां । ३ C धाय्यानामुपर्याहावं D om.
this passage.

यज्ञायज्ञीययोनिस्तु विकल्पेनात्र ग्रस्यते ।

संपत्तत्रान्यथा गण्ठा वृहत्याः^१ संभवे तथा ॥

२१. अतिरिक्तोक्थमिदानीमुच्यते । आद्यं गौः पृथ्विरक्रमी-
दित्ययं स्तोत्रियः । मही द्यौः पृथिवी चन इत्यनुरूपः ।

२२. तं प्रत्नया पूर्वया विश्वथेमथेत्येता त्रयोदश ग्रस्वा ।

२३. ^१यज्ञो बभूव स आ बभूवेत्यनया परिधाय तेनैव स्वरेण ।

२४. प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इत्येतया यजति ।

२५. चतुराहावा होत्रका होता चातिरिक्तोक्थेष्विति । तत
उक्थैर्व्याख्यातस्मैस्तुल्य इत्यर्थः ।

२६. इति यदेतदुक्तमेतत्समूह्ये ऽतिरिक्तोक्थं भवति । अति-
रिक्तोक्थवचनान्नात्र संपदः कार्याः । उत्तरमप्यतिरिक्तोक्थमेवा-
विशेषात् ।

२७. प्राक् पत्नीसंयाजेभ्यः । संस्थिते दशमे ऽहनि पुरा
पत्नीसंयाजेभ्य इति श्रुतेः । संस्थाप्य वा पत्नीसंयाजान् । संस्थितेषु वा
पत्नीसंयाजेष्विति श्रुतेः । गार्हपत्ये जुवा सो ऽनिरुक्ते गार्हपत्ये
प्राजापत्ये द्वे आहुती जुहोतीति श्रुतेः । अन्वारब्धेष्विह रतिरिति
जुहोतीति कात्यायनस्य । पूर्वया द्वारा सदः प्रपद्य नियमतः स्वस्य
धिष्यस्य एकैकः पश्चादुपविशेत् । ब्रह्मा तु स्वदेशे एव धिष्यवचनात् ।
मानसेन स्तुत इति वचनं स्तोत्रप्रसवे मानसो व्यापार इत्यस्य

१ C (in marg.) तः instead of त्यः । २ This Sūtra is in the text edi-
tion erroneously counted as No. 22. It ought to be No. 23 and
the following Sūtras numbered accordingly.

भावार्थम् । आयं गौरित्येतास्त्रिस्रश्चतः सार्षराज्ञीरित्येवं संज्ञिता ।
पराङ् अनावृत्त्या । त्रिर्वचनरहिता उपांश्चप्रणवन् । आहेति वाक्यशेषः ।

२८. मानसेन स्तुते शोभावो इत्यनेनैवाध्वर्योरामन्त्रणम् ।
आहावप्रकरणे^१ शस्त्रादावित्यतिरिक्तवचनात् ततश्च सार्षराज्ञीशंस-
नादनन्तरमध्वर्यो इत्यामन्त्रितो ऽध्वर्युर्हेत्रा वा गृहपतिना वा
होद् होतरिति प्रतिशृणोति । प्रत्याभाषं सर्वत्र करोति । सर्वत्र-
ग्रहणाद्यथान्यायं^२ होद् गृहपत इति गृहपतेः ।

२९. श्रो होतरित्येकस्मिन्नवसाने^३ तथा होतरित्यपरस्मिन्नेवं
वक्ष्यमाणमर्थमाचक्षणे होतरि गृहपतौ वाध्वर्युरनुगृणाति । गृणन्त-
मर्थविशेषानुच्चरन्तमनुकूलयतीत्यर्थः ।

१४.

१. दशहोता नाम यज्ञस्तत्र वदित्यन्नेवमामन्त्रयेत् । न केवल-
मत्र कर्मणि । पृथगप्येतस्मात्कर्मणः । चरकश्रुतेः । यः प्रजाकामः स्यात्सो
ऽरण्यं प्रतिपरेत्य ब्रह्माणं दक्षिणत उपवेश्य दशहोतारं निगदेत् ।
अयजमानस्यापि शौनःशेषाख्यानवचने यदत्रप्रतिगरद्वयदर्शनादत्र
समविच्छेदा इत्यन्ते । तान् पूर्वाचार्यैरुक्ताननुब्रूमः ।

२. एतावानयमेकान्नत्रिंशदक्षरो विच्छेदः ।

३. एकान्नविंशतिरक्षराण्ययं विच्छेदः ।

४. इतिशब्देनानन्तरं निर्दिश्यते । उक्तेति संकीर्तनविनाश
आवृत्त्यर्थं । अथोपांश्चित्यथशब्दादनन्तरमुपांश्चनुद्भवेत् ।

५. त्र्यक्षरो विच्छेदः । अध्वर्यादि वदिष्यन्तमित्युक्त्वादिषलक्षरं
इत्युपांशु तथातीतमन्यत्सर्वमिहोच्यते^१ ।

६. चतुरक्षरो विच्छेदः ।

७. त्र्यक्षरो विच्छेदः ।

८. पञ्चाक्षरो विच्छेदः ।

९. चतुरक्षरो विच्छेदः ।

१०. पञ्चाक्षरो विच्छेदः ।

११. षलक्षरो विच्छेदः ।

१२. षलक्षरो विच्छेदः ।

१३. चतुरक्षरो विच्छेदः ।

१४. चतुरक्षरो विच्छेदः ।

१५. पञ्चाक्षरो विच्छेदः ।

१६. चतुरक्षरो विच्छेदः^१ ।

१७. नवाक्षरो विच्छेदः ।

१८. चतुर्दशाक्षरो विच्छेदः ।

१९. एकाक्षरो विच्छेदः ।

२०. पूर्वोक्तमुपांशु तत उच्चैरित्यर्थः ।

२१. त्रयोविंशत्यक्षराण्यं विच्छेदः ।

२२. त्रयोदशाक्षरो विच्छेदः ।

२३. चतुर्दशाक्षरो विच्छेदः ।

१ I propose वदिष्यन्तमित्युक्त्वादिषलक्षरं अनुच्यते । १ C D चतुरक्षरः । विच्छेद इति
अत्र सर्वत्र संबध्यते, they omit from here in this chapter the word विच्छेदः ।

२४. षड्विंशत्यक्षराण्यं विच्छेदः^१ ।

२५. पूर्वोक्तमुपसंहृतम् ।

१५.

१. चतुर्होतरि वक्ष्यमाणे वद्विष्यन् अर्धयो^२ इत्यामन्त्रयेत् ।

२. सप्तदशाक्षरः । विकर्षणाष्टादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

३. पञ्चत्रिंशदक्षराण्यं विच्छेदः^२ ।

४. एकविंशत्यक्षरो ऽयं विच्छेदः^२ ।

५. सूत्रमेतदुक्तार्थम् ।

६. पञ्चाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

७. चतुरक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

८. त्र्यक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

९. षलक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

१०. पञ्चाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

११. चतुरक्षरो विच्छेदः ।

१२. अष्टादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

१३. चतुर्दशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

१४. नवाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

१५. एकादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

१६. यत्पूर्वमुक्तम् ।

१७. चतुर्विंशत्यक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

१ C D परिच्छेदः । २ C D ०क्षरो विच्छेदः । ३ C D om. from here in this chapter अयं विच्छेदः (with the exception of Sūtra 22.)

१८. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १९. एकादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 २०. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 २१. पञ्चदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 २२. सप्तविंशत्यक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 २३. परिसमाप्तं पूर्वमुक्तम् ।

१६.

१. अनुगरार्थमामन्व्य वक्ष्यमाणमुपन्यस्यति । पञ्चहोतरि वदियन्निति^१ ।

२. अष्टादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः^१ ।
 ३. विंशत्यक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ४. प्राग्व्याख्यातम् ।
 ५. चतुरक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ६. षलक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ७. त्र्यक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ८. अष्टाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ९. पञ्चाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १०. चतुरक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ११. चतुर्दशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १२. द्वादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १३. प्राग्व्याख्यातम् ।

१ Dom. the Comm. on this Sūtra. १ CD अयं विच्छेदः om. in this Sūtra.

१४. अष्टादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
१५. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
१६. द्वादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
१७. पञ्चविंशत्यक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
१८. परिसमाप्तं पूर्वमुक्तम् ।

१७.

१. अध्वर्यो३ इत्यनुगरार्थमामन्व्य षड्भूतरि व्याख्यातव्य इत्यर्थः ।
२. चतुर्दशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
३. अष्टादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
४. पूर्ववद्वाख्यानम् ।
५. पञ्चाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
६. चतुरक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
७. षलक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
८. पञ्चाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
९. त्र्यक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
१०. षलक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
११. पञ्चाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
१२. चतुरक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
१३. षोलशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
१४. पञ्चदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
१५. कृतव्याख्यानमेतत् ।
१६. एकादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

१७. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १८. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १९. सप्तविंशत्यक्षराण्ययं विच्छेदः ।
 २०. एतावत्पूर्वोक्तम् ।

१८.

१. सप्तहोतरि विषयभूते वदिष्यन्नध्वर्युमामन्त्रयेत ।
 २. एकोनविंशत्यक्षराण्ययं विच्छेदः^१ ।
 ३. विंशत्यक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ४. कृतव्याख्यानम् ।
 ५. षलक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ६. सप्ताक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ७. सप्ताक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ८. नवाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ९. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १०. षलक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ११. पञ्चाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १२. चतुरक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १३. चतुर्दशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १४. अष्टाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १५. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

१६. सप्तदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १७. पूर्वोक्तं उपांशु ब्रूयात् ।
 १८. अष्टाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १९. द्वादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 २०. अष्टाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 २१. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 २२. द्वादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 २३. चतुर्दशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 २४. त्रयोविंशत्यक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 २५. षट्त्रिंशदक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 २६. प्रागुक्तं यत् ।

१६०

१. वक्ष्यमाणिकास्तन्वः । अतो वदति । प्रजापतेः प्रत्यचं तन्वस्ता होता वदेदिति श्रुतेः । अतो वदतीत्यतःशब्द आनन्तर्ये । ततो नान्तरा यागः । अतो ऽन्ये वापि कामं यजेयुरिति श्रुतौ विकल्पो^१ न सूचितः । उपरिष्ठादुपदेशात् ।

२. अध्वर्यो इत्येको ऽवच्छेदो द्वितीयः शेषेण । एवमुत्तरास्वपि द्रष्टव्यं । उत्तमा तु अवसाना^२ ।

१४. परिसमाप्तास्तन्वः ।

१ Omitted in D and (orig.) in C. २ A ins. ऽत्र ।

३ There is no commentary on Sūtra 3-13.

२०.

१. वक्ष्यति गृहपतिसप्तदशाः सत्तमाशीरन्निति । श्रुत्यन्तरे दीक्षाक्रमविधौ तेषां गृहपतिः प्रथमो दीक्षित^१ इति । स गृहपतिः सत्तभूते द्वादशाहे तनूवदनादनन्तरं वदति । असत्तभूते लेकएक^२ एव यजमानः । सो ऽपि गृहपतिरित्युच्यते । गृहपतिवदनं वक्ष्यमाणकम् ।

२. अध्वर्या इत्येको विच्छेदः । येषां वै गृहपतिर्गृहपतिं विद्वान् गृहपतिर्भवतीति द्वितीयो विच्छेदः ।

३. तृतीयो विच्छेदः ।

४. चतुर्थो विच्छेदः ।

५. गृहपतिवदनस्य पञ्चमो विच्छेदः ।

६. षष्ठो विच्छेदः ।

७. सप्तमो विच्छेदः ।

८. अष्टमो विच्छेदः ।

९. समाप्तं गृहपतिवदनम् ।

२१.

१. प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इति मनसा यजति ।

२. उच्चैस्तरामित्यस्य प्रतिषेधार्थं मनसा वषट्करोतीति वचनम् ।

३. प्रसिद्धम् ।

४. ग्रहं गृह्णाति प्राजापत्यं वायुं पृथिव्या पात्रेण ग्रहणसादन-
स्तोत्रोपाकरणहोमभक्षाहरणभक्षणानि मनसेति कात्यायनस्य^३ ।

१ A दीक्षते ।

२ C D लेकभू एव ।

३ ११. ४. १६ ।

५. तार्तीयसवनिक एव भक्षमन्त्रः । प्रकरणात् ।

६. श्रौदुम्बरीं यजमाना अन्वारभन्ते । सात्त्विके द्वादशाहे^१
ऋत्विज इति तस्मिन् अग्रेण धिष्यान्परीत्यासीनाः । सामर्थ्यात् ।

७. अपरेण धिष्यान् ये नातिक्रामेयुस्ते ऽप्यासीनाः पलाश-
शाखाभिः स्पृशेयुः ।

८. तेषां स्पृशतामुत्तमौ हस्तौ होता कुर्यात् ।

९. अनेन कामेन । इति मनसा संकल्पेदित्यर्थः^२ ।

१०. अपिधाय सदसो द्वारावित्यस्मिन्नवधौ पत्न्यो ऽपि
शालायामासते । शालायाश्चेति वचनात् । कृते वागुपाकरणे वाग्यमनं
नेत्रसंमूलनं च ।

११. नक्षत्रेषु दृश्यमानेषु सत्सु मार्जालीयदेशे स्थिताः ।
तच्चक्षुर्देवहितं शुक्रमुच्चरदित्यनयर्चा नक्षत्रेषु विषयभूतेषु यजमाना-
श्चक्षुर्विसृजन्ते । सूर्यं चक्षुर्विसर्गः श्रुतातिरात्रे नक्षत्रासंभवात् ।
सौर्यत्वाद्वा^३ मन्त्रस्य ।

१२. ते ऽपरया द्वारा हविर्धाने प्रपद्यन्ते । अथाध्वर्युरुत्तरस्य
हविर्धानस्य कूबरीमभिपद्याह सत्त्रस्यर्धिं गायेति गायति सत्त्रस्यर्धिं
तत्सत्त्रस्यर्धिमाप्नुवन्ति सर्वे साम्नो निधनमुपयन्तीति (२६.३) श्रुतेः ।
उत्तरस्य हविर्धानस्याधोऽर्धं यजमानाः सर्पन्ति ।

१३. उत्तरेणागारं यजस्थानुसंचरन्त इति श्रुतेः ।

१४. युवं तमिन्द्रापर्वता पुरोयुधेत्येतामतिच्छन्दसं जपन्तो
ऽधोऽर्धं सर्पन्ति । उत्तरेण वा गच्छन्तो ऽर्धवेलायां तदुद्देश

इत्यर्थः । ततो ऽग्रेण हविर्धाने समुपविश्य । संग्रब्दादेकप्रदेश
 आसीनाः कामान्ध्यायन्ते यत्कामाः सत्त्रिणः ।

१५. ये वज्रकामाः सत्त्रिणो ऽनेककामाः पृथक्कामा इत्यर्थः ।
 भूर्भुवः स्वरित्येतास्ते व्याहृतीर्न तु प्रतीकग्रहणात् सुप्रजा इत्येव-
 मादिकं मन्त्रम्^१ ।

१६. ते यजन्तो यजमानास्ते वा च्छ्वलिजः असत्त्रे । शाखा-
 न्तरोपदेशात् । ते प्राञ्च उदञ्च उक्त्रम्य वाचं विक्लयन्ते विस्वष्ट-
 मुच्चैराक्लयन्त इत्यर्थः । कथम् । वागैतु वागुपैतु वागुप मैतु वागिति ।

१७. सुब्रह्मण्याप्रतीकं सुब्रह्मण्योमिति^२ त्रिरूपांशूक्त्वा वाचं
 विस्वजन्ते ये पूर्वं वाग्यताः ।

१८. केचिन्मानसमहरन्तरं^३ वदन्ति । केचिदुदयनीयान्ते ।
 अपरे दशमाहरं । तदभिप्रायं सूत्रमेतत् । तन्निराकरणायेद-
 मारभ्यते ऽनन्तरं सूत्रम् ।

१९. कालवाद एषः । यो ऽयं पुरा पत्नीसंयाजेभ्यः संस्थाप्य
 वेति (१०. १३. २७) । यथा दिवि देवनादीनामभिषेचनीयमध्ये
 पठितानामपि नाभिषेचनीयाङ्गत्वं । कालमात्रवादो ऽस्मिन्नवधौ ।
 पष्ठौहीं दीव्यति राजन्यं जिनातीत्येवमादयो ऽभिषेचनीयमध्ये ऽपि
 क्रियमाणा राजसूयाङ्गं एवं सत्तोत्यानं दशमे ऽप्यहनि क्रियमाणं
 द्वादशाहाङ्गमिति । अतो वाग्रब्दः पराभिप्रायनिवृत्त्यर्थः ।

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रभाष्ये दशमो ऽध्यायः समाप्तः ।

१ C D °दिको मन्त्रः । २ C D सुब्रह्मण्याम् । A मानसमहरन्तरं (रे ?)
 C (orig.) मानसमहत्तरं; alt. by marg. add. of र to मानसमहरन्तं ° D
 मानसमहत्तरं ।

Matabkhab-i-Fawārikh, (Eng.) Vol. II, Fasc. 1—5 @ 12 each	...	8	10
Matabkhab-i-Lubāb, (Text) Fasc. 1—XX @ 6 each	...	7	2
Matabkhab-i-Asmā'ir, (Text) Fasc. 1—VII @ 6 each	...	2	4
Matabkhab-i-Fake, (Text) Fasc. 1	...	1	6
Shifā'at-i-Khristiyyān-i-Iskandariyyah, (Text) Fasc. I and II @ 12 each	...	1	8
Shifā'at-i-Sābi'ah, (Text) Fasc. I—IV @ 6 each	...	1	8
*Zayn al-Upan, on the Exoteric Rites of the Koran, with Suppl. ment, (Text) Fasc. II, VII—X @ 1 each	...	7	0
Tulu'at-i-Nāshiri, (Text) Fasc. I—X @ 6 each	...	1	14
Ditto (Bengal, Fasc. I—XIV @ 12 each	...	10	6
Tarikh-i-Fir'z Shāh-i-Zia-al-din Barni, (Text) Fasc. I—VII @ 6 each	...	2	10
Tarikh-i-Bāihāqī, (Text) Fasc. I—IX @ 6 each	...	3	6
Tā'lik-i-Firozshāhī, of Shams-i-Sirāj, Af. (Text) Fasc. 1—V @ 6 each	...	1	10
Two Ancient Persian Poems, Fasc. I	...	1	6
Wāq'at-i-Bāhār, (Text) Fasc. I—V @ 6 each	...	1	14
Zabān-i-Sābi'ah, Vol. I, Fasc. 1—9, Vol. II, Fasc. 1—8 @ 6 each	...	6	6
Zanāk-i-Jahāngiri, (Eng.) Fasc. I	...	0	15

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS

1. ASIATIC RESEARCHERS. Vols. VII, IX to XI. Vols. XIII and XVII, and Vol. XIX and XX @ 10 each	...	Rs. 60
Index to Vols. I—XVIII	...	5
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1805 to 1869 (incl.) @ 6 per No., and from 1870 to date @ 5 per No.	...	
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1833 (12), 1841 (12), 1845 (12), 1847 (5), 1847 (12), 1848 (12), 1850 (7), 1851 (7), 1852 (7), 1853 (5), 1854 (4), 1856 (12), 1856 (15), 1856 (8), 1856 (7), 1857 (12), 1858 (13), 1858 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (5), 1878 (5), 1879 (7), 1881 (8), 1881 (7), 1882 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (2), 1887 (7), 1888 (7), 1890 (11). @ 1 S per No. to Subscribers and @ 2 per Subscriber	...	
N.B. The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume	...	
4. Contemporary History of the Research of the Society from 1734—1883... General Cunningham's Archaeological Survey Report for 1833—64 (Extra No. I A. S. B. 1864) ...	...	3
The Child's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Lit. No., J. A. S. B., 1868) ...	...	2
Catalogue of Mammals and Birds of Burma by F. B. Dyak (Extra No., J. A. S. B., 1875) ...	...	1
Introduction to the Maithili Language of North Bihar, by G. A. Grierson, (Lit. No. II. Chrestomathy and Vocabulary, Extra No. J. A. S. B., 1884) ...	...	0
5. Aḥmad-i-Mushārāfi ...	...	3
6. Catalogue of Fossil Vertebrates ...	...	3
7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal ...	...	3
8. Tārīkh-i-Sāfiyāh, edited by Dr. A. Sprenger, 8vo. ...	...	1
9. Glossary of Ordinaries in the Hidayah, Vols. II and IV, @ 16 each ...	...	0
10. Glossary of 'Ilm-i-Riyāzī, 108 pages with 17 plates, 4to. Part I ...	...	2
11. Kāshān-i-Ha ...	...	1
12. Muḥibbarāt Vols. III and IV, @ 20 each ...	...	40
13. Modern Vernacular Literature of Hindustani by G. A. Grierson, (Lit. No. J. A. S. B. 1888) ...	...	4
14. Memoir and Description of New Indian Lepidoptera, (Plates I—10) with 8 coloured Plates, 4to. @ 18 each ...	...	18
15. Shāh-i-Muḥibbarāt ...	...	1
16. Tārīkh-i-Hindīyah by C. A. de Kera ...	...	10
17. Ditto ...	...	8
18. Yūzdayā' compiled by L. G. G. ...	...	0

Amount of Subscriptions, Manuscripts, &c. ...
 Subscribers and their Subscribers ...
 N.B. All Cheques, Money Orders, &c. must be made payable to the Treasurer of the Asiatic Society only

Prithirāj Rāsau, (Text) Part I, Fasc. I, Part II, Fasc. I—V @ /6/ each	2	4
Ditto (English) Part II, Fasc. I	0	12
Prākṛita Lakṣhaṇam, (Text) Fasc. I	Rs. 1	8
Parāsara Smṛiti, (Text) Vol. I, Fasc. 1—8; Vol. II, Fasc. 1—6; Vol. III, Fasc. 1—4 @ /6/ each	6	12
Parāsara, Institutes of (English)	0	12
S'rauta Sūtra of Apastamba, (Text) Fasc. I—XII @ /6/ each	4	8
Ditto Lātyāyana, (Text) Fasc. I—IX @ /6/ each	3	6
Ditto S'āṅkhāyana, (Text) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1—4 @ /6/ each	4	2
*Sāma Veda Saṁhitā, (Text) Vols. I, Fasc. 5—10; II, 1—6; III, 1—7; IV, 1—6; V, 1—8, @ /6/ each Fasc.	12	6
Saṅkhya Sūtra Vṛitti, (Text) Fasc. 1—IV @ /6/ each	1	8
Ditto (English) Fasc. I & II	0	8
*Sānkara Vijaya, (Text) Fasc. II and III @ /6/ each	1	12
*Sāṅkhya Pravachana Bhāṣhya, Fasc. III (English preface only)	0	6
S'ri Bhāṣhyam, (Text) Fasc. I—III @ /6/ each	1	8
Suśruta Saṁhitā, (Eng.) Fasc. I & II @ /12/ each	1	8
Taittirīya Āraṇya, (Text) Fasc. II—XI @ /6/ each	3	12
* Ditto, Saṁhitā, (Text) Fasc. IX—XXXVI @ /6/ each	10	8
Tāṇḍya Brahmana, (Text) Fasc. I—XIX @ /6/ each	7	8
Tattva Chintāmaṇi, (Text) Vol. I, Fasc. 1—9, Vol. II, Fasc. 1—10 @ /6/ each	7	8
Tul'si Saṁśai, (Text) Fasc. I—IV @ /6/ each	1	8
*Uttara Nāishada, (Text) Fasc. III, V—XII @ /6/ each	3	6
Uvāsagadaśāo, (Sanskrit and English) Fasc. I—VI @ /12/	4	8
Varāha Purāna, (Text) Fasc. I—XIII @ /6/ each	4	12
Vāyu Purāna, (Text) Vol. I, Fasc. 2—6; Vol. II, Fasc. 1—7, @ /6/ each Fasc.	4	8
Smṛiti, (Text) Fasc. I—II @ /6/ each	0	12
Vāyupurāna, (Text) Fasc. I—VII @ /6/ each	2	10
Purāna, (Text) Fasc. I—VI @ /6/	2	4

Tibetan Series.

S'm Thi S'iñ, Fasc. 1—2 @ 1/ each	2	8
g-Phyin, Vol. I, Fasc. 1—5; Vol. II, Fasc. 1—2 @ 1/ each	7	0
Logs brjod dpag hkhri S'iñ (Tib. & Sans.) Vol. I, Fasc. I—III; Vol. II, Fasc. I @ 1/ each	4	0

Arabic and Persian Series.

'Alamgīrnāmah, with Index, (Text) Fasc. I—XIII @ /6/ each	4	14
Āin-i-Akbari, (Text) Fasc. I—XXII @ 1/ each	22	0
Ditto (English) Vol. I, Fasc. I—VII, Vol. II, Fasc. 1—5, Vol. III Fasc. I	22	12
Akbarnāmah, with Index, (Text) Fasc. I—XXXVII @ 1/ each	37	0
Arabic Bibliography, by Dr. A. Sprenger	0	6
Bādshānāmah with Index, (Text) Fasc. I—XIX @ /6/ each	7	2
Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal. Fasc. I & II	2	0
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix, Fasc. I—XXI @ 1/ each	21	0
Farhang-i-Rashidī (Text), Fasc. I—XIV @ 1/ each	14	0
Fihriṣh-i-Ṭūsi, or, Ṭūsy's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. I—IV @ /12/ each	3	0
Futūh-ul-Shām Waqidī, (Text) Fasc. I—IX @ /6/ each	3	6
Ditto Azādī, (Text) Fasc. I—IV @ /6/ each	1	8
Haft Āsmān, History of the Persian Mansawi, (Text) Fasc. I	0	12
History of the Caliphs, (English) Fasc. I—VI @ /12/ each	4	8
Iqbāl-nāmah-i-Jahāngiri, (Text) Fasc. I—III @ /6/ each	1	2
Iṣabāh, with Supplement, (Text) 51 Fasc. @ /12/ each	38	4
Maāsir-ul-Umara, Vol. I, Fasc. 1—9, Vol. II, Fasc. 1—9; Vol. III, 1-10 @ /6/ each	10	8
Maghāzi of Wāqidī, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each	1	14
Muntakhab-ul-Tawārikh, (Text) Fasc. I—XV @ /6/ each	5	12

* The other Fasciculi of these works are out of stock, and complete copies cannot be

PK
3055
S25
1889
v.3
pt.1

Sāṅkhāyana
Srautasutram

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY
